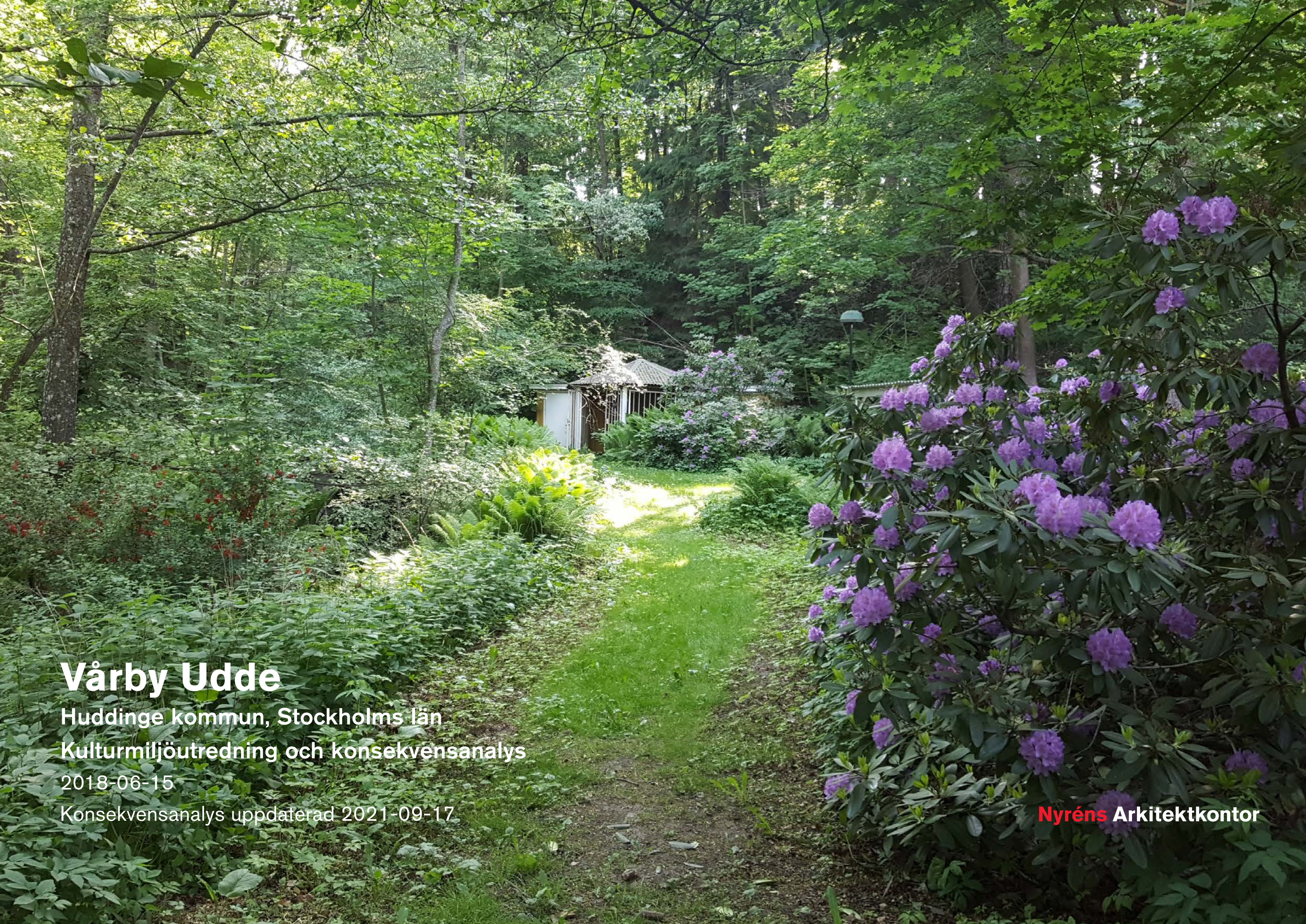

Vårby Udde

Huddinge kommun, Stockholms län

Kulturmiljöutredning och konsekvensanalys

2018-06-15

Konsekvensanalys uppdaterad 2021-09-17

Nyréns Arkitektkontor

Innehåll

Inledning

Syfte	3
Avgränsning	3
Tidigare framtaget material	3
Gällande lagrum	3

Historik

Vårby källas ursprung	4
Vårby gård	4
Att dricka brunn	4
Vårby strandbad	5
Mineralvattenfabriken	6
Bryggeriet byggs	7
Spendrups tar över	7
Nedläggning	7

Historik - kartsekvens

1703	8
1848	8
1869	9
1901	9
1909	10
1951	10
1958	11
1971	11
1981	12
2016	12

Historik - Bebyggelse

Bryggeriet	13
Ursprunglig anläggning	13
Förändringar över tid	14
Bebyggelsen vid Vårby källa	16

Arkeologi

Arkeologiska lämningar	17
1. Vårby källa	17
2. Hålväg	17
3. Färdväg	17
4. Färdväg	17
5. Boplatz	17
Arkeologisk utredning 2020	18
Resultat	18

Nulägesanalys

1. Vårby bryggeri	19
2. Vårby källa	21
3. Vårby allé	23
4. Vårbybadet	23
5. Naturmark	23
6. Småindustrierna och Huddinge båtklubb	23

Kulturhistoriskt värde

Tidigare värdering	24
Kulturhistoriska utgångspunkter	24
Övergripande värdering	24
Bryggeriet	25
Vårby källa	25
Vårby Allé	26
Vårbybadet	26
Naturmark	26
Båtklubb och småindustrier	26
Bevarade karaktärsbärande historiska spår	27

Konsekvensanalys

Förslaget	28
Konsekvenser för kulturmiljön	29
Området vid Vårby källa	29
Vårby allé	29
Naturmarken	29
Bebyggelse inne på bryggeriområdet	29
Båtklubben och småindustrimiljön	29
Förslaget ovanpå historiska karaktärsbärande spår	30

Källor

Tryckta källor	31
Internet	31
Arkiv	31
Källförteckning illustrationer	31

PROJEKTINFORMATION

Beställare Magnolia Produktion AB
Projektledare Angelica Andersson

Nyréns kulturmiljö
Mattias Eklund, byggnadsantikvarie
Olga Schlyter, byggnadsantikvarie
Nico van Gelderen, landskapsarkitekt
Emma Jones, landskapsarkitekt (grafik verkstadsbyggnadens förändringar)
Fotografier där inget annat anges: Mattias Eklund
Grafik: Mattias Eklund samt Emma Jones efter förlaga från Arkitema samt Stockholms länsmuseum

Nyréns Arkitektkontor

Inledning

Syfte

Nyréns arkitektkontors kulturmiljöavdelning har på uppdrag av Magnolia Produktion genomfört denna kulturmiljöutredning och konsekvensanalys av en detaljplan för ny bebyggelse på bryggeriområdet, kallat Vårby udde. Planen omfattar i huvudsak fastigheterna Gambrinus 2 och 4, men sträcker sig även utanför bryggeriet på det som är naturmark/båtklubb idag (fastigheten Haga 1:108). Syftet med kulturmiljöutredningen är att beskriva områdets historiska utveckling, dess nuläge och att fastställa områdets kulturhistoriska värde för att sedan kunna ställa planförslaget mot det i konsekvensanalysen.

Kulturmiljöutredningen kan även användas som ett fristående dokument i andra eventuella planärenden i området.

Dokumentets konsekvensanalys har uppdaterats i september 2021 i samband med att planen ska ut på samråd. Arkeologi-delen har också uppdaterats, i övrigt är kulturmiljöutredningen oförändrad.

Avgränsning

Undersökningsområdet avgränsas naturligt söder- och österut av motorvägen och mot väster av Vårbyfjärd. Mot norr har undersökningsområdets gräns lagts strax innan Vårby gård.

Tidigare framtaget material

Vårby källas historia finns grundligt beskriven i monografin Vårby källa, skriven av Karl Nilsson och utgiven av Kooperativa förbundets bokförlag 1951. Bryggeriet och dess byggnader har tidigare varit föremål för studier under KKHs utbildning restaureringskonst då studenter inom ramen för utbildningen tog fram ett bevarande- och utvecklingsprogram för området, vilket presenteras i rapporten Modernism at risk (2012). 2013 genomförde Stockholms länsmuseum en omfattande dokumentation av byggnaderna och tillverkningsprocessen i samband med bryggeriets nedläggning.

Gällande lagrum

Byggnaderna inom området är inte omfattade av skyddsbestämmelser. Vid undersökningstillfället hade rivningslov givits för ett flertal av bryggeriets byggnader. Inom undersökningsområdet finns ett flertal fornlämningar vilka översiktligt presenteras under rubriken Arkeologi.

En del av miljöerna är utpekade i Huddinge kommuns kulturmijöinventering från 2003 (uppdaterad 2013).

Kulturmiljöinventeringen fungerar som ett underlag för kommunens beslut vid t ex bygglovärenden.

Historik

Vårby källas ursprung

Bryggeriet i Vårby startade sin verksamhet i början av 1960-talet, men historien sträcker sig betydligt längre tillbaka i tiden. Förutsättningarna för bryggerinäringen på platsen skapades när inlandsisen drog sig tillbaka och rullstensåsar i landskapet bildades. Rullstensåsar kan lagra och rensa vatten, och det är inte ovanligt att grundvatten kommer i dagen vid åsar i form av källor. I Vårby springer källan ur en utlöpare av Uppsalaåsen. Det friska källvattnet är bakgrunden till bryggeriets tillkomst på denna plats.

Vårby gård

Vårby källa ligger på mark som historiskt sett har tillhört Vårby gård. Det var ett gods och säteri från medeltiden som låg norr om källan, i närheten av dagens Vårbackaskolan. Platsen har varit bebodd långt tillbaka i tiden, i närheten finns ett av Stockholmstraktens största förhistoriska gravfält. Godset var betydande och var länge det största godset i Huddinge (Selling, E 1977 s 230). Under 1900-talet styckades markerna av successivt, och 1931 såldes de centrala delarna med gårdsbebyggelsen till Stockholms stad. I och med det hade inte längre Vårby källa och Vårby gods samma ägare. I samband med framdragandet av tunnelbanan 1969 lades det fram ett stadsplaneförslag för Vårby gård, som innebar att gravfältet och området vid Vårby källa skulle bevaras, men gårdsbebyggelsen med park skulle ersättas med hyreshus. Efter protester från bland andra Riksantikvarieämbetet undantogs Vårby gård från stadsplanen och bevarades. Den vansköttes dock under åren som kom, och 1975 brann huvudbyggnaden ner (Selling, E 1977 s 231).

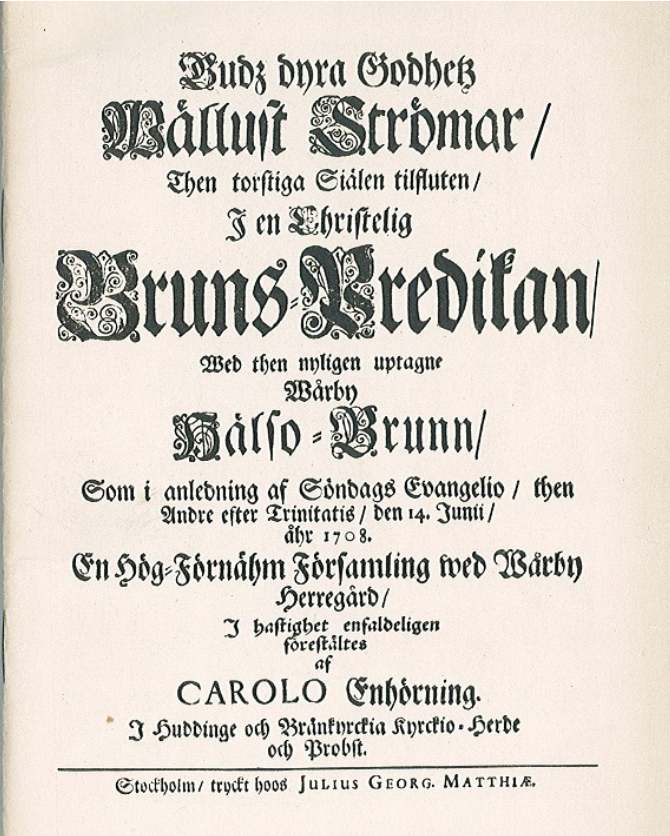
Att dricka brunn

I slutet av 1600-talet blev det högsta mode bland europeisk societet att vistas på kurort och dricka brunn. Det ansågs mycket hälsosamt att dricka stora mängder mineralhaltigt vatten. År 1680 försökte Vårby gårds ägare få källan godkänd som hälsobrunn, men det kom inte att ske förrän 1707. Under högtidliga former tog man då vattenprov från källan under närvaro av Urban Hjärne, berömd läkare som brukar kallas den svenska kurortsrörelsens grundare. Hjärne hade redan 1678 startat hälsobrunnen i Medevi.

1709 fick Vårby källa kungligt privilegium som hälsobrunn, vilket var startskottet för brunnsverksamhetens storhetstid. Det byggdes brunnshus och badhus vid Gömmarebäcken. Gäster som kom för att ”dricka

brunn” inkvarterades i byggnader i närheten eller på Fittja gästgiveri. Från 1717 ägdes Vårby gård och källan av juristen Johan Cederbielke. Förutom att framgångsrikt driva brunnsverksamheten byggde han ett tegelbruk strax söder om den plats där bryggeriet ligger idag. Cederbielke anlade även en väg som förband tegelbruket och källan med Vårby gård, föregångaren till Vårby allé.

1751 upphörde brunnsvistelserna vid Vårby källa, men in på 1840-talet fortsatte man att transportera källvatten till Stockholm där det ansågs förnämt att dricka Vårbyvatten (Selling, E 1977 s 230). Under 1800-talet förföll brunnsanläggningen och källan blev en plats där lokalbefolkningen hämtade dricksvatten (Mansén, E 2002 s 84). Byggnaderna kring Vårby källa hyrdes ut av godset som bostäder och till sommargäster. Från 1860-talet bodde teaterdirektören Edvard Stjernström och hans hustru Louise Granberg-Stjernström i Brunnshuset, och Louise bodde kvar till sin död 1907 (Nilsson, K 1951 s 80). De lät bygga om Brunnshuset i schweizerstil, och troligen var det under denna period den intilliggande fruktträdgården anlades och trädgårds-mästarenbostaden uppfördes. Paret Stjernström höll litterär salong i Brunnshuset, och under Stockholmsutställningen 1866 bodde den norske författaren och sedermera Nobelpristagaren Björnsterne Björnson hos dem (Nilsson, K 1951 s 79).

2. Vårby källa, teckning av Johan August Anckarsvärd 1850.

<< 1. Den 14 juni 1708 hölls en brunnspredikan vid Vårby källa. Predikan finns bevarad på Kungliga biblioteket, och bilden visar dess försättsblad: "Gudz dyra godhetz wällust strömar, then torstiga siälen tillfuten, i en christelig bruns-predikan, wed then nyligen uptagne Wårby hälso-brunn, som i anledning af söndags evangelio, then andre efter trinitatis, den 14. junii, år 1708. En hög-förnåhm församling wed Wårby herregård, i hastighet enfaldeligen förestältes af Carolo Enhörning. I Huddinge och Bränkyrckia kyrckio-herde och probst."

3. Vårby gods ca 1910.

4. Salongen i Brunnshuset vid Vårby källa på Louise Granberg-Stjernströms tid, dvs före 1907.

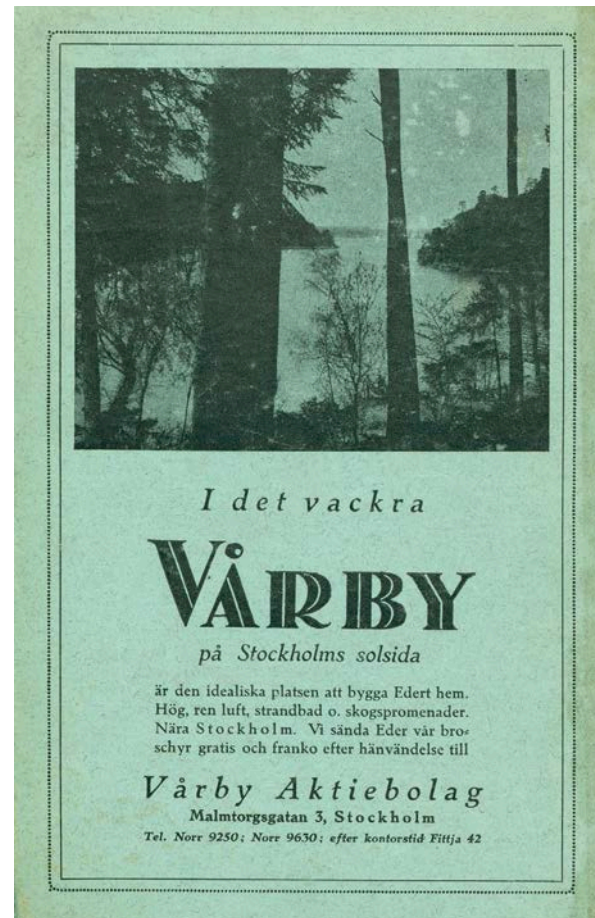
>> Historik

Vårby strandbad

Ingenjören C Harry Winberg var den siste enskilde ägaren till Vårby gård. Han förefaller ha varit en företagssam person, med ambition att återge Vårby dess forna glans som besöksmål och plats för rekreation. Det passade väl in i tidsandan, då en vurm för natur och havsbad vuxit sig stark kring sekelskiftet 1900. Från att ha varit populärt bland överklassen spred sig badkulturen i bredare samhällsskikt under 1900-talets första decennier. Städerna var vid denna tid överbefolkade som en följd av industrialismen, och det ansågs hälsosamt att komma ut på landet. 1926 anlade C Harry Winberg badplatsen Vårbybaden, även kallat Vårby strandbad. 1928-31 drev han "Vårbybadens restaurang" i Vårby gårds huvudbyggnad (Nilsson, K 1951 s 84). Winberg sålde även av tomter för villor och sommarnöjen, och lanseerade dessa med strandbad och frisk luft som lockbete.

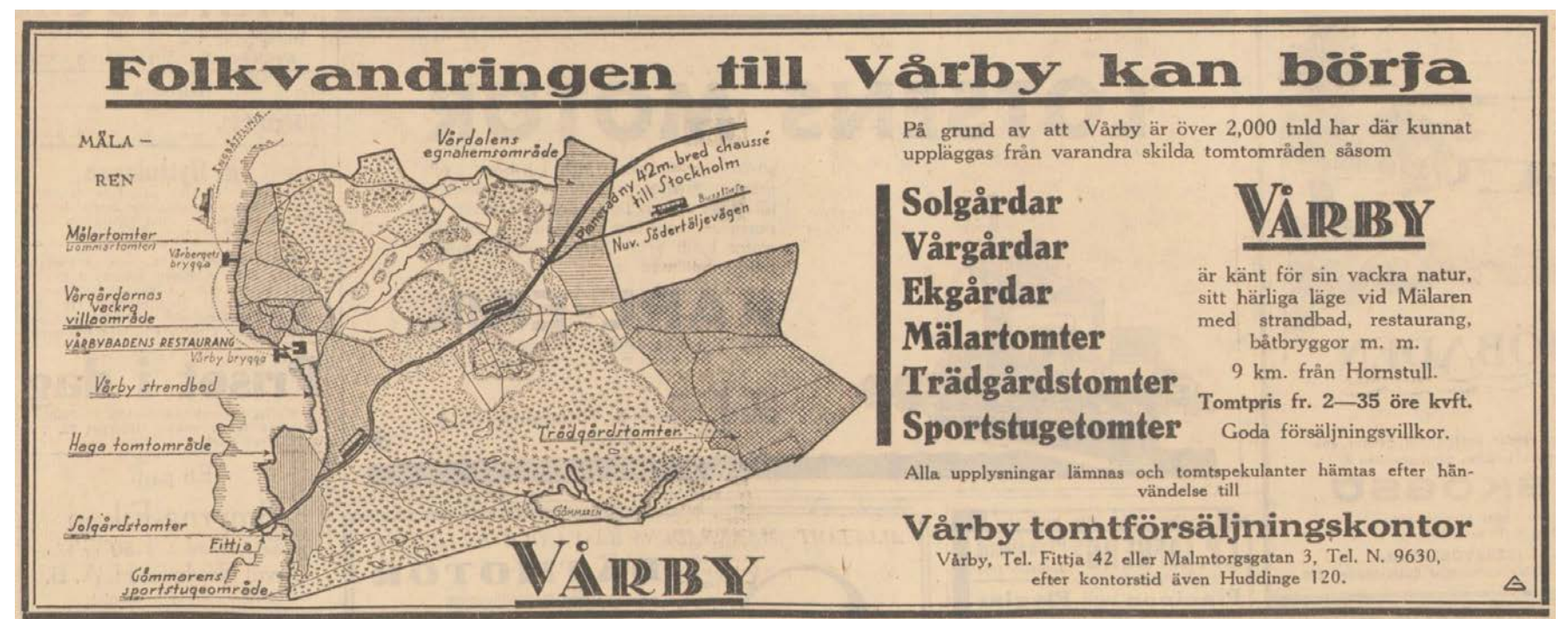
5. Badliv vid Vårbybaden på 1920-talet.

6. Reklam för villatomter 1926.

7. Vårby strandbad cirka 1930.

8. Reklam i Svenska Dagbladet 29 mars 1930.

>> Historik

Mineralvattenfabriken

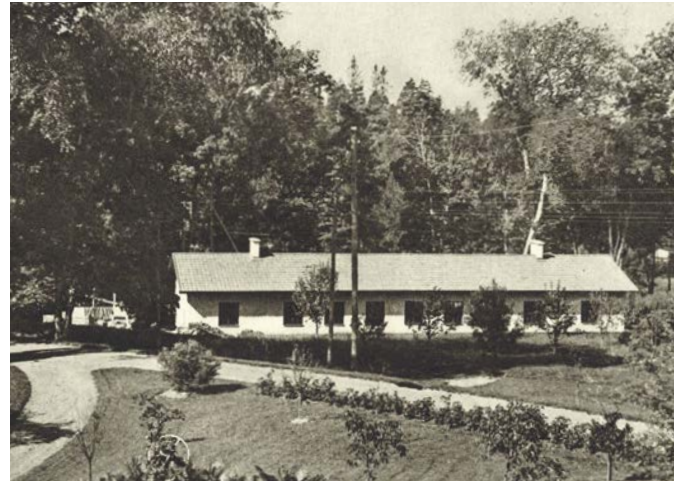
1931 sålde C Harry Winberg Vårby gård till Stockholms stad, men han behöll marken vid Vårby källa. 1932 anlade han en mineralvattenfabrik i källans närhet, på den plats där Spendrups huvudkontor ligger idag. Mineralvattenfabriken var en enkel, vitputsad byggnad i en våning, som senare byggdes på och till. Det gamla brunnshuset användes som kontor och disponentbostad åt vattenfabriken.

1934 sålde Winberg mineralvattenfabriken till Claes Andersson, som ett par år senare bildade aktiebolaget Vårby hälsobrunn AB. Andersson gjorde stora satsningar på produktion och marknadsföring. Fabriken tillverkade bordsvatten, vichy- och sodavatten, sockerdricka, jul- och påskmust (Stockholms länsmuseum 2013). En av fabrikens säkraste kunder var Vårbybaden, som blev en mycket populär badplats framför allt på 1930-talet (Nilsson, K 1951).

1942 såldes Vårby Hälsobrunn AB till Konsumtionsföreningen Stockholm. Då arbetade 20 personer i fabriken. Femton år senare var arbetsstyrkan uppe i 150 personer. Man tillverkade ett femtontal olika sorters mineralvatten och läskedrycker, totalt 35 000 000 flaskor om året. En extra våning hade byggts på den gamla 1930-talsbyggnaden, men trots det var lokalerna för små. I en artikel i tidningen Vårdkasen från 1957 berättar försäljningschef Roland Lambertz att lokalerna är trånga, men organisationen och fabrikens läge gör att personalen trivs utmärkt. Trots detta beslutade man att satsa på en ny anläggning på andra sidan Vårby allé. Vårby källas kapacitet och vattnets goda egenskaper var en av drivkrafterna bakom detta, och man skulle börja tillverka maltdrycker (Vårdkasen 1957).

Källan här lämnar 6300 liter per timme och proceduren som andra vattenfabriker ej undgår - den att kyla ned vattnet till +7° - som är den idealiska temperaturen att binda kolsyran i vattnet, har besparats oss då vattnet här håller konstant +7°. Dessutom är det utomordentligt mjukt och fullständigt fritt från bakterier. Dessa goda egenskaper har medverkat till en så stark produktionsökning att beslut fattats om uppförande av en ny fabrik här i Vårby med tillverkning av både malt- och läskedrycker. Den blir en av de största och modernaste i Sverige med senaste tekniska maskinella utrustning.

Roland Lambertz, försäljningschef i tidningen "Vårdkasen" 1957

9. Mineralvattenfabriken 1933, fasad mot öster.

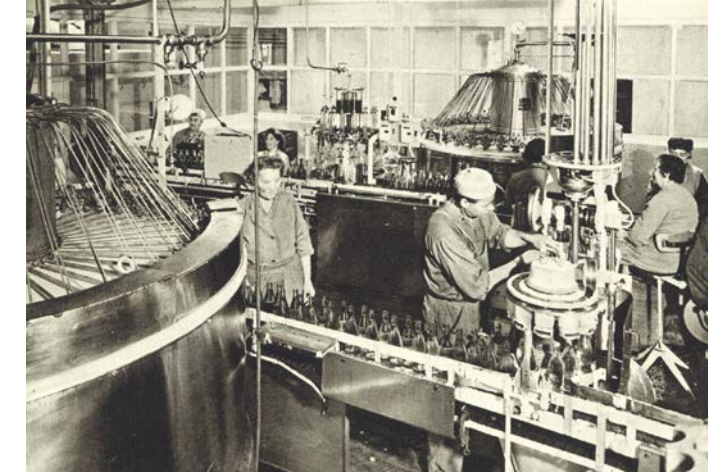
10. Mineralvattenfabriken, fasad mot väster 1942.

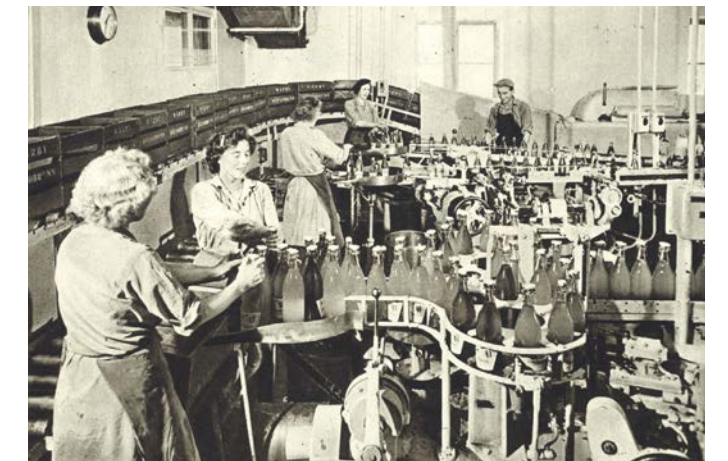
11. Mineralvattenfabriken, fasad mot väster 1951.

12. Mineralvattenfabriken, sköljmaskinen 1951.

13. Mineralvattenfabriken, fabrikationshallen 1951.

14. Mineralvattenfabriken, flaskor med patentproppar som sluts för hand 1951.

15. Annon från 1959. Mexi Cola var Vårby Hälsobrunns försök att göra en egen variant av Coca-Cola.

>> Historik

Bryggeriet byggs

I slutet av 1950-talet började bryggeriet uppföras på den plats det ligger idag, och namnet på Vårby Hälsobrunn AB övergick till Vårby Bryggerier AB. Bryggeriet togs i bruk 1963 och var då det första helt nybyggda bryggeriet i Sverige sedan 1880-talet. Arkitekt för de första delarna av anläggningen var den danske arkitekten Leif Damgaard. Bryggeriets mest framträdande byggnader, brygghuset och tapphallen, låg exponerade ut mot Södertäljevägen och gestaltades i en strikt modernistisk stil med uppglasade fasader i aluminium och glas. Ambitionen var att signalera effektivitet och hygien, samt att göra byggnadernas innehåll, inte minst de blänkande kopparpannorna, synliga utåt. Bryggeriets verkstadsbyggnad och panncentral uppfördes i tegel med runda former anpassade efter lastbilarnas svängradie (Damgaard, L 1965 s 105).

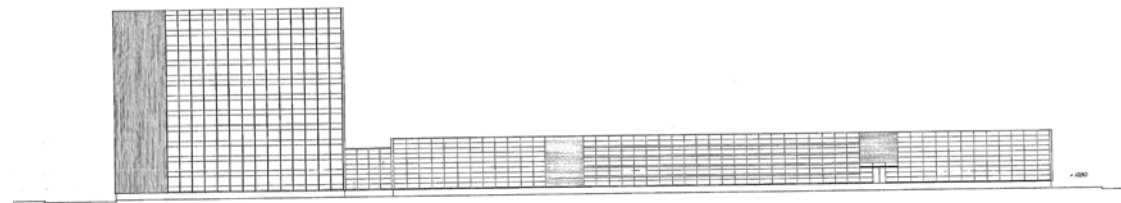
Spendrups tar över

1989 sålde Kooperativa Förbundet sin bryggeriverksamhet, bestående av bryggeriet i Vårby och ett bryggeri i Sollefteå, till Spendrups Bryggeri AB. De hade behov av att komplettera sin anläggning i Grängesberg (Stockholms Länsmuseum 2013 s 12). I början av 2000-talet revs den gamla mineralvattenfabriken vid Vårby Allé, och på platsen byggde Spendrups sitt nya huvudkontor efter ritningar av Dalark arkitekter AB.

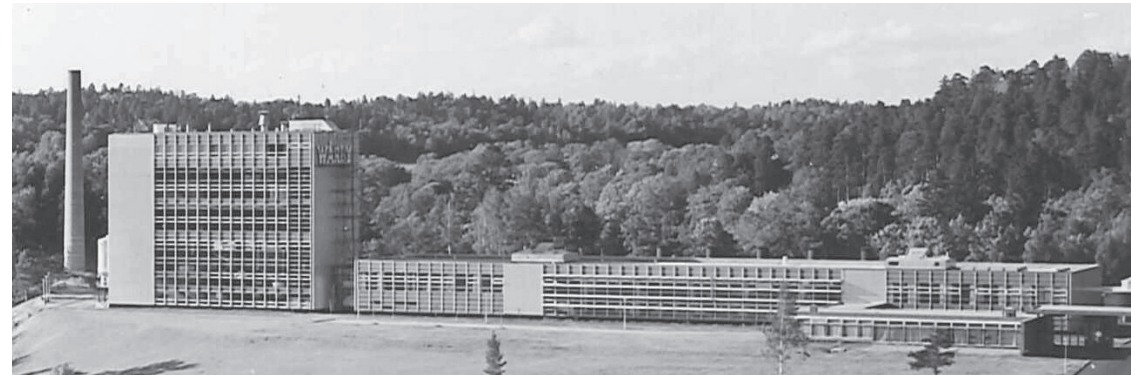
Nedläggning

2011 tog Spendrups beslut om att lägga ner bryggeriet i Vårby, och två år senare stängdes det. Vid detta tillfälle var antalet anställda 160 personer varav 78% män. Medelåldern var 47 år. På bryggeriet tillverkades öl och läskedrycker enligt samma principer som vid starten på 1960-talet. Ölet bryggdes satsvis och driften var inte lika automatiserad som vid Spendrups bryggeri i Grängesberg. De vanligaste sorterna i produktion var Marie-stads, Norrlands Guld, och Spendrups Bryggeri. Vattnet som tillverkades var Loka och läskedryckerna bland annat Nygårds, Champis och Dr Pepper. Dryckerna gick både på export och såldes inom landet till bland annat restauranger och dagligvaruhandel. Systembolaget var den största kunden (Stockholms Länsmuseum 2013 s 43f).

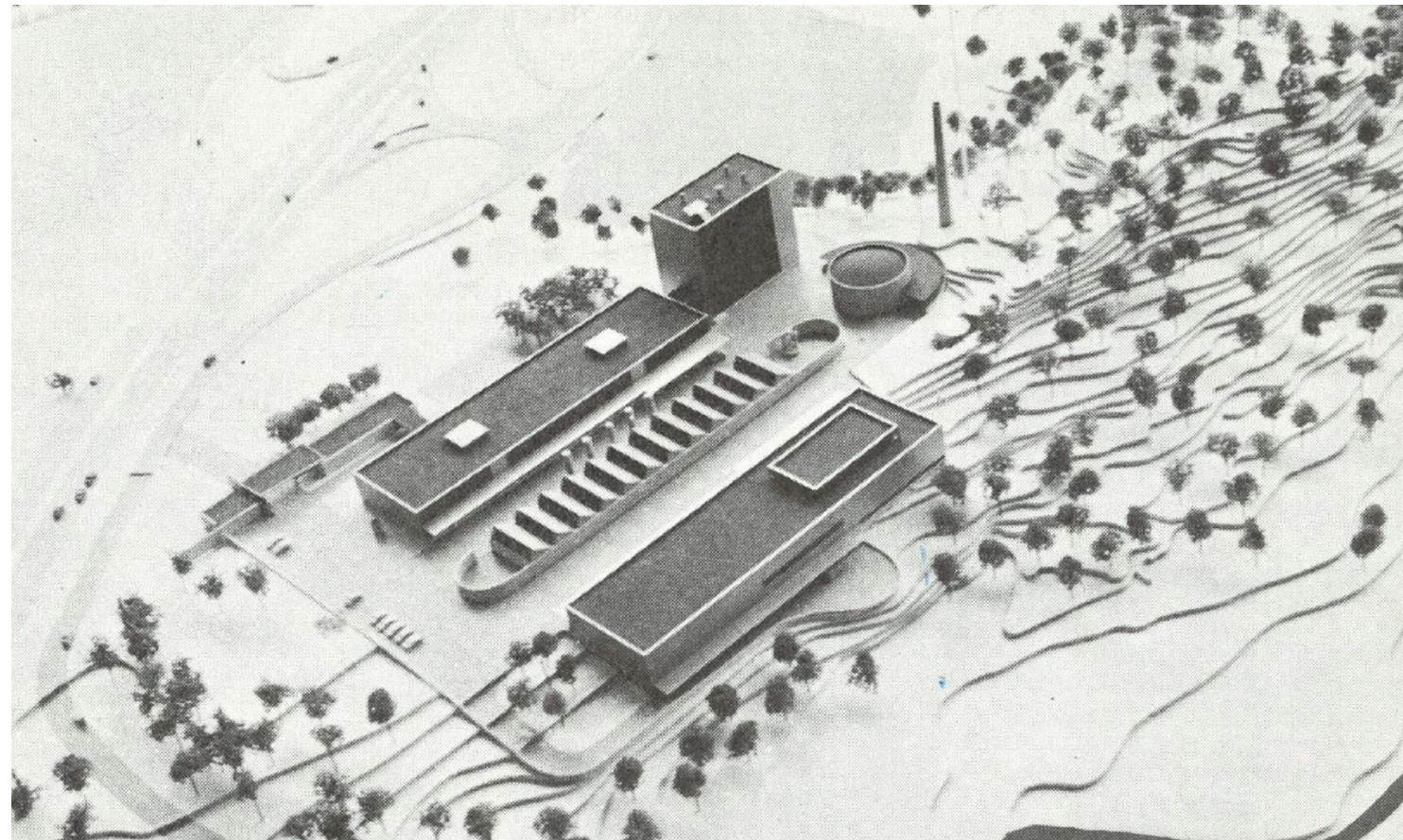
När bryggeriet stängde flyttades delar av utrustningen till Spendrups andra bryggerier i Grängesberg och Hällefors. Spendrups har kvar sitt huvudkontor vid Vårby Allé och äger Vårby källa.

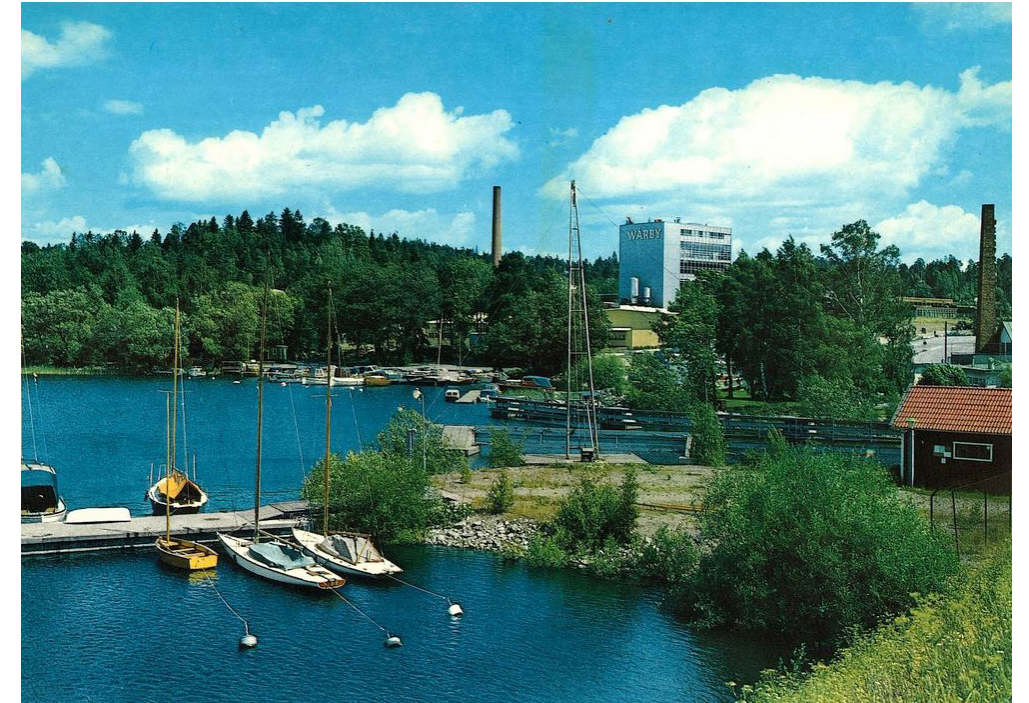
16. Bygglövnitning 1955, brygghuset och tapphallen. Arkitekt Leif Damgaard.

17. Bryggeriet sett från söder 1963.

18. Modell av Vårby bryggeri 1965.

19. Odaterat vykort, Vårby bryggeri från sydväst.

20. Ölfaska från 1970-talet.

Historik - kartsekvens

○
1703

Geometrisk avfattning Huddinge socken Vårby nr 1-6. Kartan är upprättad av ingenjör Abraham Hesselgren och är tillkommen några år innan Vårby källa invigdes. Vårby blev säteri i början av 1600-talet och de äldsta byggnaderna var vid kartans upprättande redan upp mot 100 år gamla. Säteriet var av anseende storlek med en mängd underliggande torp. Vid nuvarande Vårby källa, i mitten av det markerade området, låg enligt kartbeskrivningen "en liten stuga med en liten kålgård bredevad landsvägen till gårdsens dragon" (Nilsson, K. Vårby källa. 1951, s. 78). Platsen var alltså bostad till den dragon säteriet skulle tillhandahålla. Någon väg eller allé mellan säteriet och källan var ännu inte upprättad men tillkom sannolikt inför den första brunnssäsongen 1708, alternativt efter 1717 då dåvarande ägaren

anlade ett tegelbruk sydväst om källan och i samband med det en väg från bruket till säteriet via källan. I samband med att brunnswerksamheten kom igång kom även Vårby gårds bebyggelse att förnyas; bland annat dess manbyggnad uppfördes 1720. Den gamla Södertäljevägen skär rakt igenom Säteriets ägor tätt intill brunnen, vilket ägaren fick ersättning för redan 1665 (Selling, G 1977 s 231).

○
1848

Arealavmätning, 01-HUD-59.

På kartan syns den spikraka allén mellan Vårby gård och Vårby källa. Den gamla Södertäljevägen gick vid denna tid nordväst om brunnsbebyggelsen, mellan dagens brunnshus och trädgårdsmästarbostad.

Udden är fortfarande i huvudsak obebyggd. Bebyggelsen vid källan kallas här Snickarekrogen; namnet kommer av att Vårby gårds snickare bodde här. På senare kartor är Snickarekrogen förlagd öster om området, där det låg en byggnad med detta namn tills den brann ner 1992. Möjligen var gårdens snickare inkvarterade i det gamla brunnshuset under en tid innan de nya byggnaderna uppfördes.

>> Historik - kartsekvens

○
1869

Härads-karta Svartlösa Härad.

Sedan förra kartbilden 21 år tidigare har Södertäljevägen rätats ut något och går söder om källan istället för norr om den. I området sydvästra del syns de tillkommande småindustrier som i huvudsak anlades under andra halvan av 1800-talet. Tegelbruket i den sydvästra delen av det markerade utredningsområdet tillhörde Vårby och producerade 1866 1 100 000 mursten om året utöver takteglet (Selling, G 1977 s 230).

○
1901

Härads-ekonomiska kartan Huddinge J112-75-24.

Vårby källa är tydligt utmarkerad, och man ser Brunns-huset med omgivande trädgård. Nordost om Brunns-huset är Trädgårdsmästarebostaden utritad, vilken sannolikt tillkom under slutet av 1800-talet. I områdets sydvästra del finns några av de småindustrier som präglade området utmarkerade, bland annat en ångsåg. Den planerade vattenledningen mellan Norsborg och Stockholm är markerad som en sträckad linje (se nästa karta).

>> Historik - kartsekvens

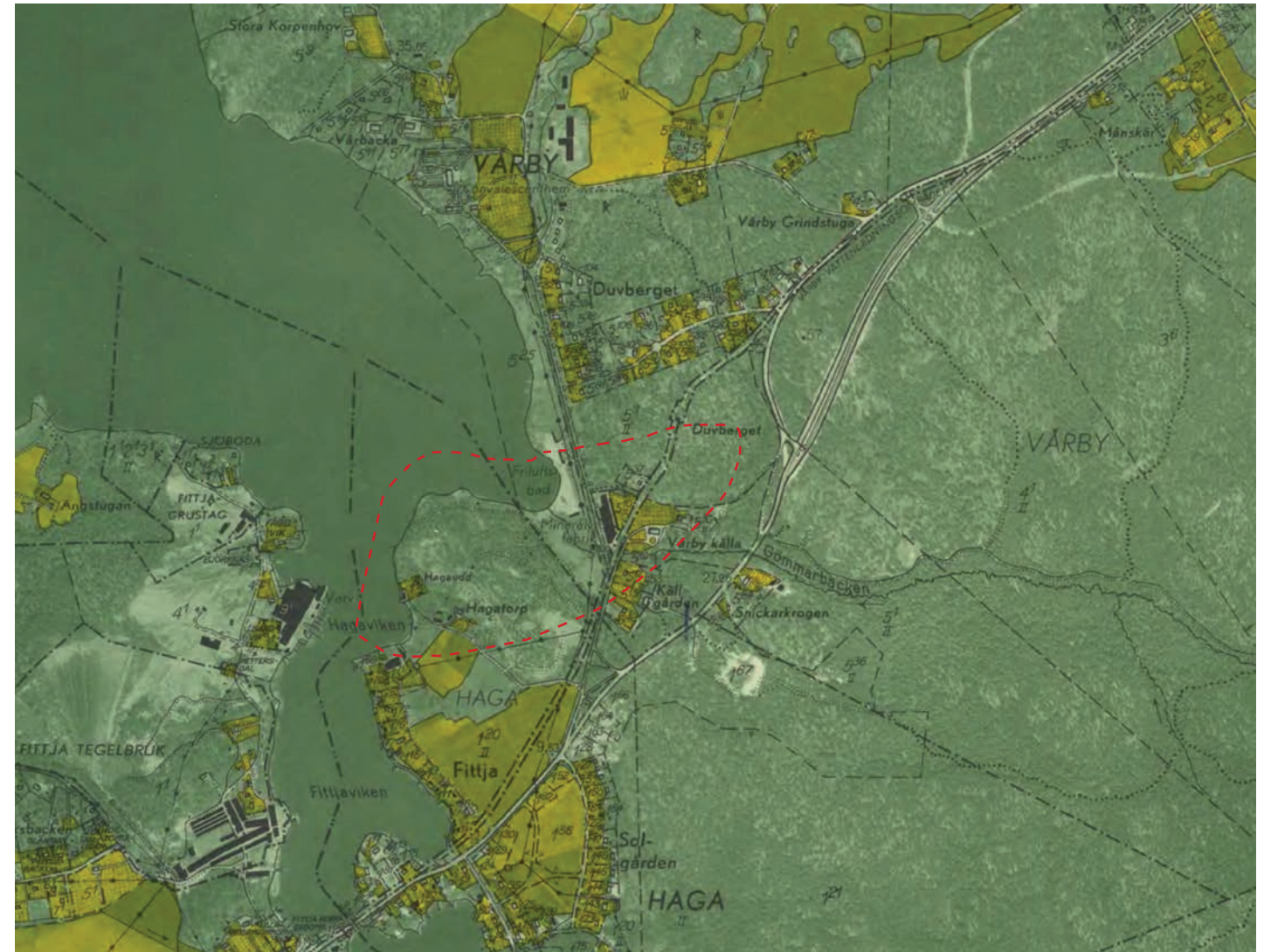

○
1909

Laga skifteskarta, Lantmäteriet.

1902-04 anlades Huvudvattenledningen mellan Norsborg och Stockholm. Ledningen går genom området och är markerad på kartan i en sydöst-nordvästlig riktning. Ledningen är än idag skönjbar genom terrasseringen i landskapet mellan Brunnshuset och nuvarande Spendrups huvudkontor.

På kartan kallas Hagaudd för Snickarekrogshagen. I områdets sydvästra del ligger de småindustrier som i viss mån finns kvar.

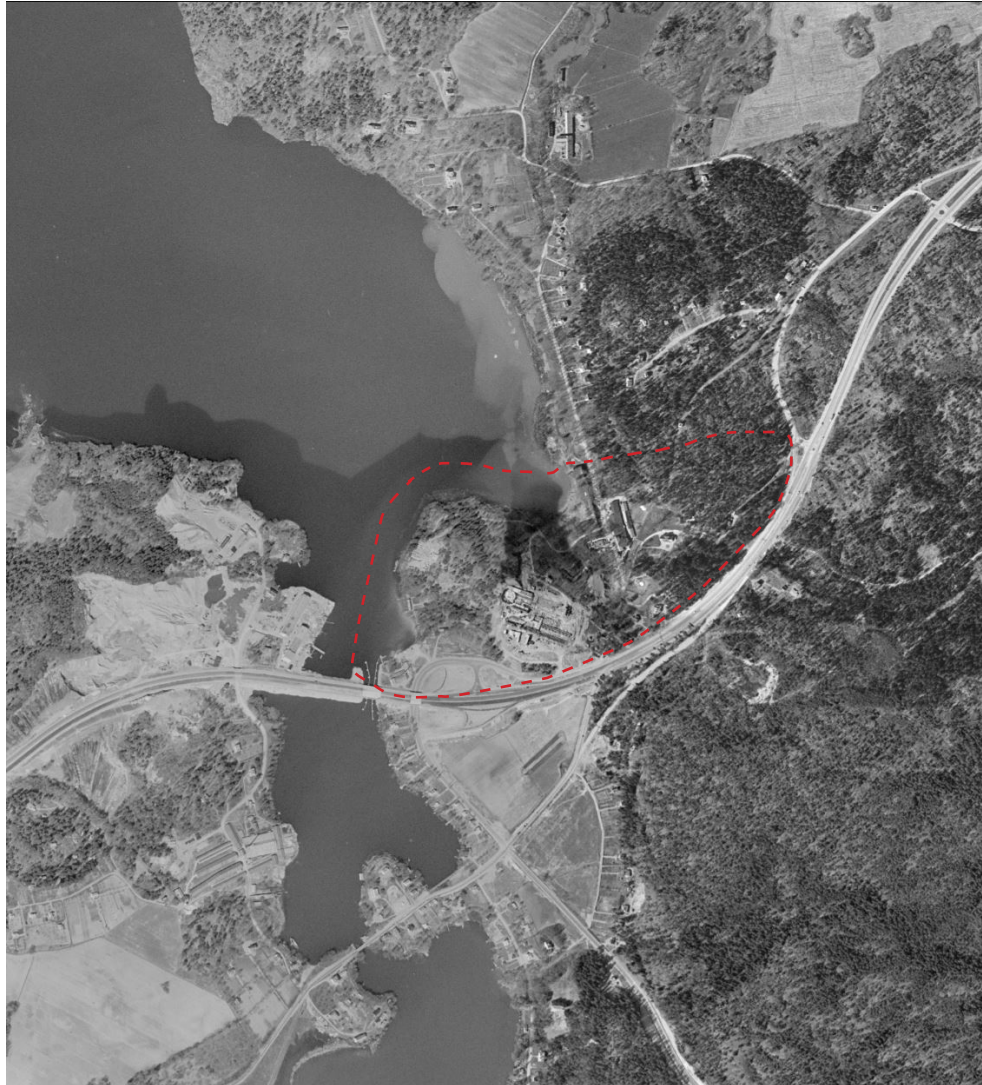
○
1951

Ekonomiska kartan, Lantmäteriet.

Området hade ända in på 1950-talet en utpräglat lantlig karaktär, även om kartbilden avslöjar en påträngande modernitet; på andra sidan Fittjaviken dominerades stranlinjen av ett stort grustag, ett varv och en tegelfabrik. Nordost om Vårby källa hade Riksettan påbörjat sin utbyggnad till motorväg. Vårby gård har omvandlats till konvalescenshem i stadens regi och på gårdens tidigare marker hade modern villabebyggelse redan börjat uppföras, om än i betydligt mindre omfattning än vad planerna var på 1920-talet. Mineralvattenfabriken och friluftsbadet var vid kartans upprättande knappt 20 år gamla. Alléns träd är utmärkta och visar tydligt att allén slutar strax söder om mineralvattenfabriken, där nuvarande Spendrups huvudkontor ligger. I områdets

sydvästra del ligger torpet Hagaudd, vilket finns kvar idag och är nuvarande fastighet Haga 1:16.

>> Historik - kartsekvens

○
1958

Orthofoto, Lantmäteriet.

Största skillnaden mot föregående kartbild är att Vårby bryggeri börjat anläggas samt att Riksettan fortsatt sin omvandling till motorväg. Fittjabron strax väster om området stod färdig för trafik i april (norrgående) och maj (södergående) 1958. Källgården söder om källan och Hagatorp sydväst om bryggeriet hade fått rivas för att ge plats åt trafiklederna.

○
1971

Orthofoto, Lantmäteriet.

Bryggeriet är färdigbyggt sedan ett decennium tillbaka. Direkt väster om anläggningen ligger en sågklingsfabrik uppförd 1960. Båtklubben har etablerat sig och uppfört två bryggor. Uppe vid Vårby gård har de tidigare åkermarkerna öster om gården börjat förberedas för den miljonprogrambebyggelse som kom att uppföras under kommande år. Söder om motorvägen har OBS! Stormarknad, med dess karaktäristiska trekantiga form etablerat sig 1963.

>> Historik - kartsekvens

○
1981

Ekonomiska kartan, Lantmäteriet.

Kartan består av ett underliggande flygfoto taget 1977 och ett överlägg utarbetat efter en rekognocering 1981. Sedan föregående orthofoto har miljonprogrammet vid Vårby gård byggts och resterna av gårdens manbyggnad tagits bort efter att gården brann ner 1975. Nuvarande Vårby Allé har anlagts väster om den gamla som numera huvudsakligen fungerar som anslutningsväg till byggelsen öster om den. Vägdragningen fortsätter även mot sydväst för att ansluta till motorvägspåfarterna söder om området.

○
2016

Orthofoto, Lantmäteriet.

Från föregående orthofoto har en del förändringar skett; Mineralvattenfabriken revs och ersattes av nuvarande Spendrups huvudkontor 2003. Bryggeriets bebyggelse har utökats med ett flertal byggnader och hallar. Huddinge båtklubb har utökats med ett flertal bryggor. På Duvberget, strax norr om källans område, har ett nytt villaområde anlagts vilket kompletterar fritidshusområdena från 1920-talet. Bryggeriet är nedlagt sedan 2013 och byggnaderna hyrs istället ut till olika verksamheter. Båtklubben har utökats antalet bryggor.

Historik - Bebyggelse

Bryggeriet

Ursprunglig anläggning

Bebyggelsen på bryggeritomten har uppförts successivt genom åren, från slutet av 1950-talet till strax efter millennieskiftet. Den första anläggningen som togs i bruk 1962 ritades av den danske arkitekten Leif Damgaard. Hans bryggeri var en uppvisning i elegant industriarkitektur i modernistisk stil. Byggnaderna var utformade med varierande karaktär och material, helheten hölls samman av ett starkt formspråk och samspel mellan volymer och material.

Bryggeriet uppfördes på en tidigare obebyggd, bergig udde. Bebyggelsestrukturen utformades för optimal produktions- och fordonslogistik och byggnadernas volymer styrdes av tillverkningsprocessen. De ursprungliga byggnaderna, ritade av Damgaard, bestod av brygghus (B), tapphall (C), verkstadsbyggnad (K), panncentral (A), receptionsbyggnad (F), vaktmästarbostad (G) samt stora lokaler i flera plan under mark i form av bland annat garage, lager och kulvertar. Damgaard ritade även en mineralvattenfabrik norr om verkstadsbyggnaden, i samma stil som tapphallen. Den kom dock aldrig att uppföras.

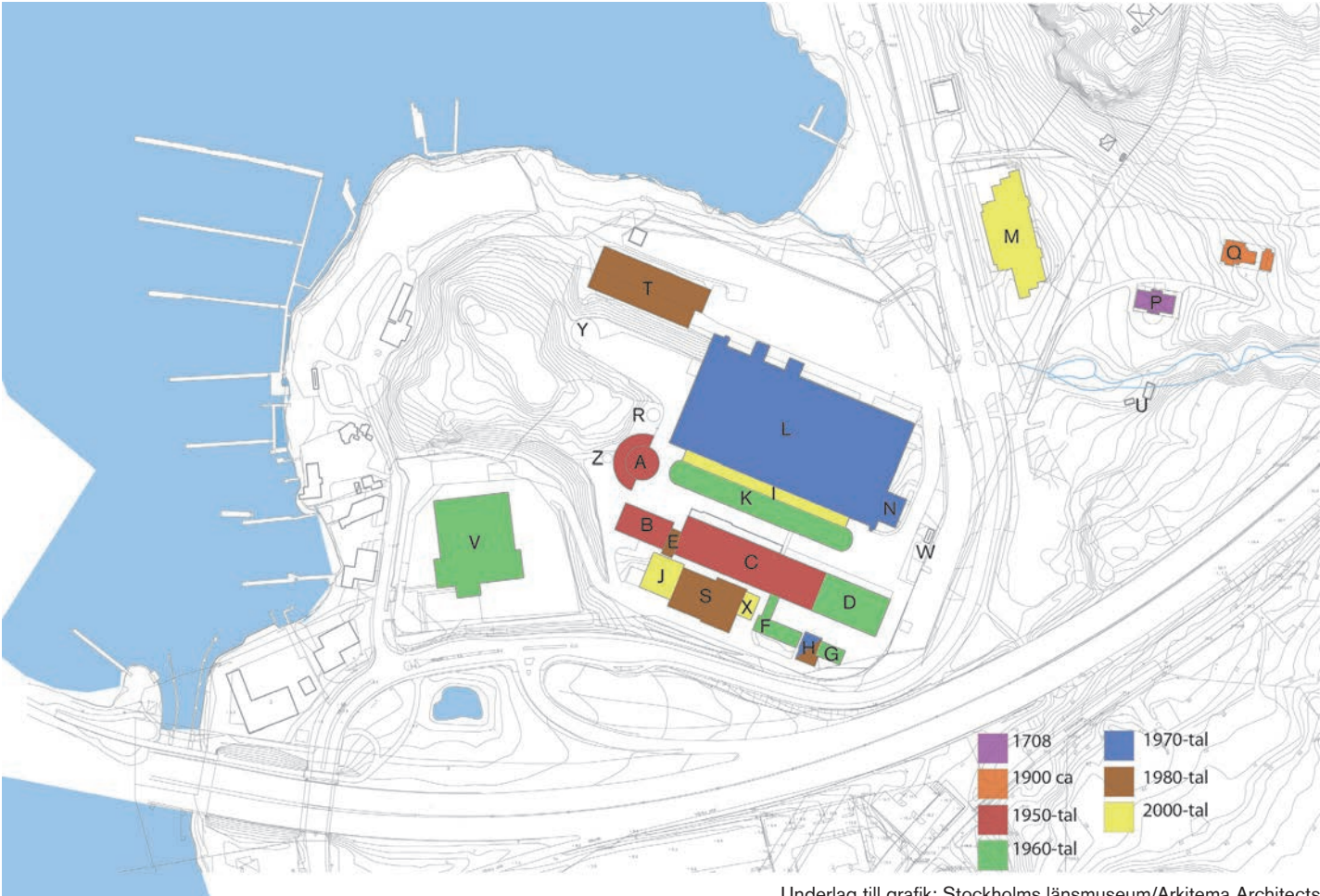
Det höga, vertikala brygghuset och tapphallen med en lägre, horisontell byggnadskropp är exempel på hur produktionssättet styrte byggnadernas volymutformning. Dessa byggnader låg exponerade ut mot motorvägen och

visades en extra arkitektonisk omsorg. De gestaltades i en strikt modernistisk stil med uppglasade fasader i aluminium och glas som skulle signalera effektivitet och hygien. Genom denna utformning blev också byggnadernas innehåll, inte minst de blänkande kopparpannorna, synliga utåt.

Vaktmästarbostad (G), reception (F), verkstadsbyggnad (K) och panncentral (A) uppfördes med fasader klädda i rödbrunt fasadtegel. Panncentralen och verkstadsbyggnaden fick runda former anpassade till lastbilarnas svängradie och för att undvika störande hörn. Dessa två byggnader var tänkta att utgöra områdets kärna.

Panncentralen (A) uppfördes med ett kupoltak i betong med runda ljusinsläpp, och en skorsten i tegel vid sidan. Tegelskorstenen ersattes senare med en skorsten i stål. Nedfart till garage och andra utrymmen under mark skedde via en takförsedd ramp utmed pannhusets runda fasad.

Verkstadsbyggnaden uppfördes med ett klassiskt sågtandstak och hade från början öppna gårdar vid kortsidorna omgärdade av rundade murar. På grund av sin planform fick den smeknamnet ”Cigarren”.

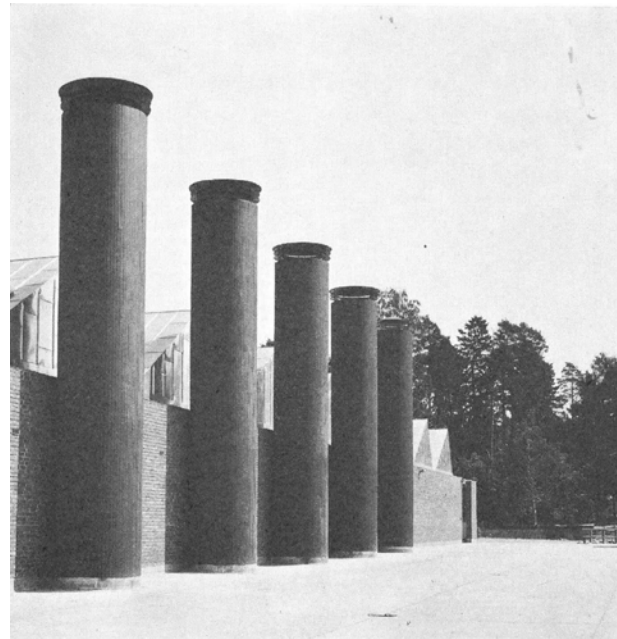
21. Flygfoto, bryggeriet 1969. När denna bild togs hade verkstadsbyggnadens (K) öppna gårdar vid kortsidorna redan byggts igen och centralförrådet (D) uppförts.

22. Verkstadsbyggnadens norra innergård med ventilationstorn i form av stålrör 1965. I bakgrunden panncentralen med ursprunglig skorsten i tegel.

A.	Panncentral	J.	Tankhus	T.	Lager
B.	Brygghus	K.	Verkstadsbyggnad	U.	Vårby källa
C.	Tapphall	L.	Lager	V.	DoAll
D.	Centralförråd	M.	Huvudkontor	W.	Transformator
E.	Vörtkokeri	N.	Tankhus	X.	Tankbilsgarage
F.	Receptionsbyggnad	P.	Brunnshuset	Y.	Utlämningsmagasin
G.	Vaktmästarbostad	Q.	Trädgårdsmästarebostad	Z.	CO2-tank
H.	Tankhus	R.	Oljecisterner		
I.	Förpackningshall	S.	Kylanläggning		

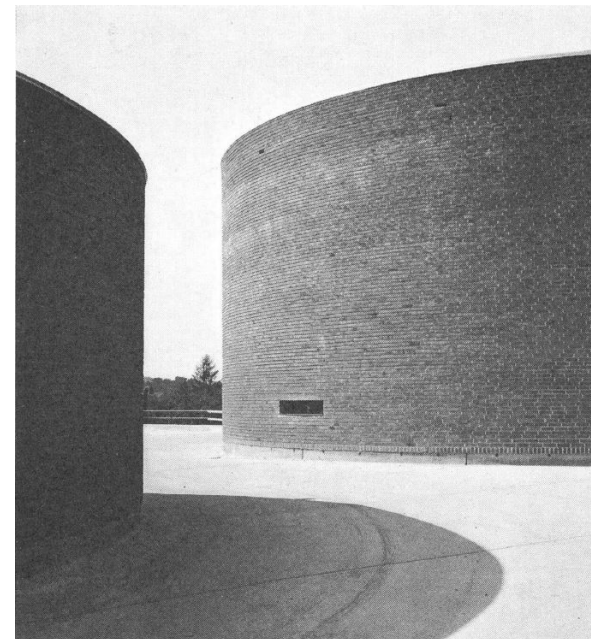
>> Historik - Bebyggelse

23. Ventilationsrör i betong vid verkstadsbyggnadens södra fasad 1965.

24. Verkstadsbyggnadens södra sida 2018. Här syns de bevarade ventilationsrören, samt påbyggnaden från slutet av 1970-talet och en förbindelsgång till tapphallen.

25. Verkstadsbyggnadens norra kortsida till vänster och panncentralen till höger, från nordöst 1965.

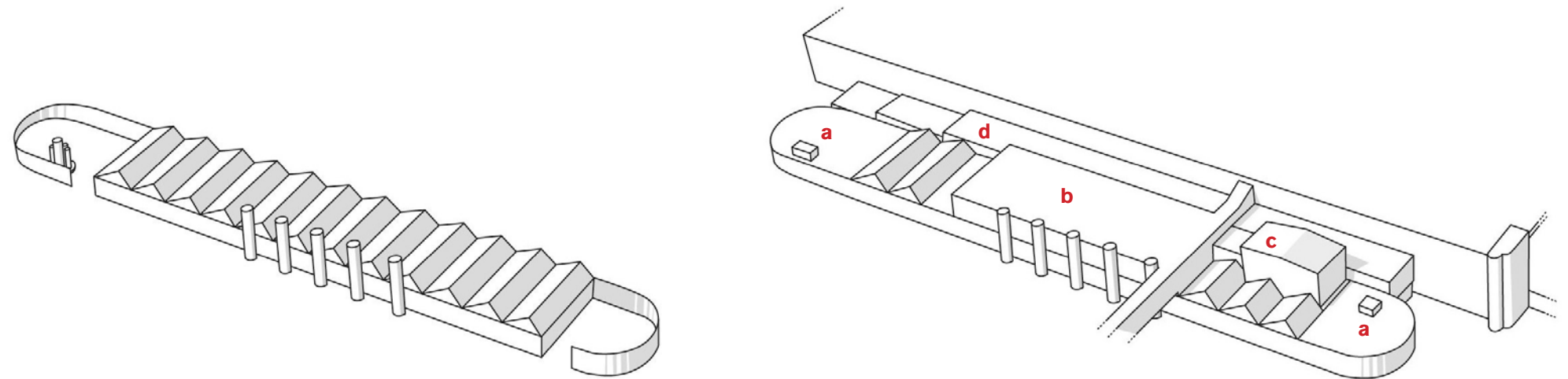

26. Panncentralen till vänster och verkstadsbyggnaden till höger, från sydöst 2018. På panncentralens östra sida har ytterligare fönster och ventilationsgaller tillkommit ovanför det ursprungliga, nedersta fönstret. Port och fönster på verkstadsbyggnaden är också senare tillkomna.

Förändringar över tid

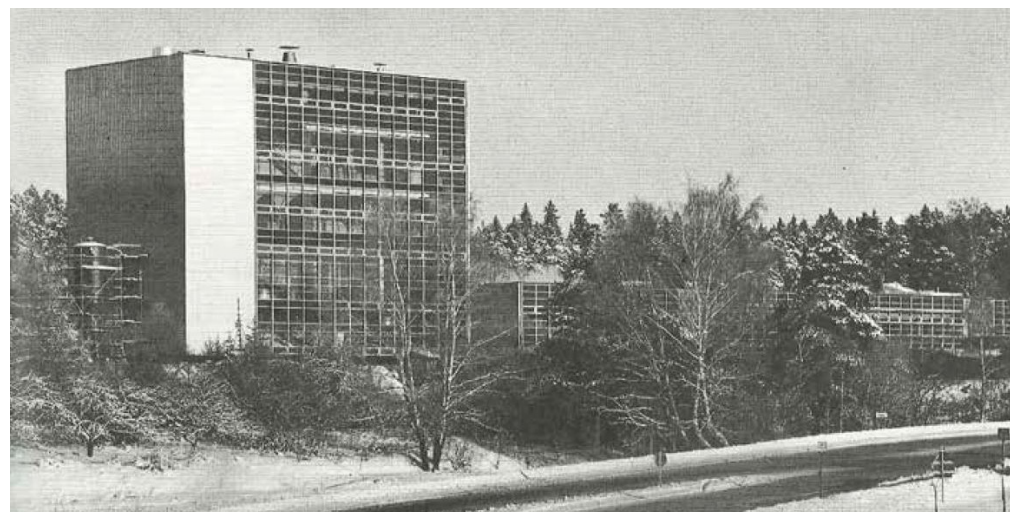
Redan på 1960-talet gjordes stora om-, tillbyggnader och kompletteringar av Damgaards anläggning. Verkstadsbyggnaden (K) byggdes om på 1960-talet för att ingå i läskedryckstillverkningen. I samband med detta uppfördes ett provisoriskt lager utmed byggnadens norra sida och fönster togs upp i den södra fasaden. De öppna gårdarna på gavlarna byggdes igen genom att de fick tak (a) och garageportar sattes i öppningarna. I slutet av 1970-talet byggdes mittersta delen av byggnaden på med en våning (b), vilket gjorde att sågtandstaket här togs bort. Ursprungligen hade taket 12 "sågtänder", efter påbyggnaden kvarstod fem. 1991 gjordes ytterligare en påbyggnad då höga sockerlagstankar installerades i östra delen av verkstadsbyggnaden (c). Detta innebar att ytterligare delar av sågtandstaket togs bort.

I slutet av 1970-talet ersattes det provisoriska lagret norr om verkstadsbyggnaden av en stor byggnad för färdiglager, tapphall och tomgodslager (L). Byggnaden uppfördes i suterräng i slänten ner mot norr, med fasader i korrugerad plåt. År 2000 förbands denna byggnad med verkstadsbyggnaden genom att en förpackningshall (I) uppfördes (d). Invändigt revs då en stor del av verkstadsbyggnadens ursprungliga norrfasad för att öppna upp mellan de båda byggnaderna.

27. Illustration av verkstadsbyggnadens förändringar. Till vänster byggnadens ursprungliga form. Till höger byggnadens form i maj 2018. Illustration: Emma B Jones, Nyréns.

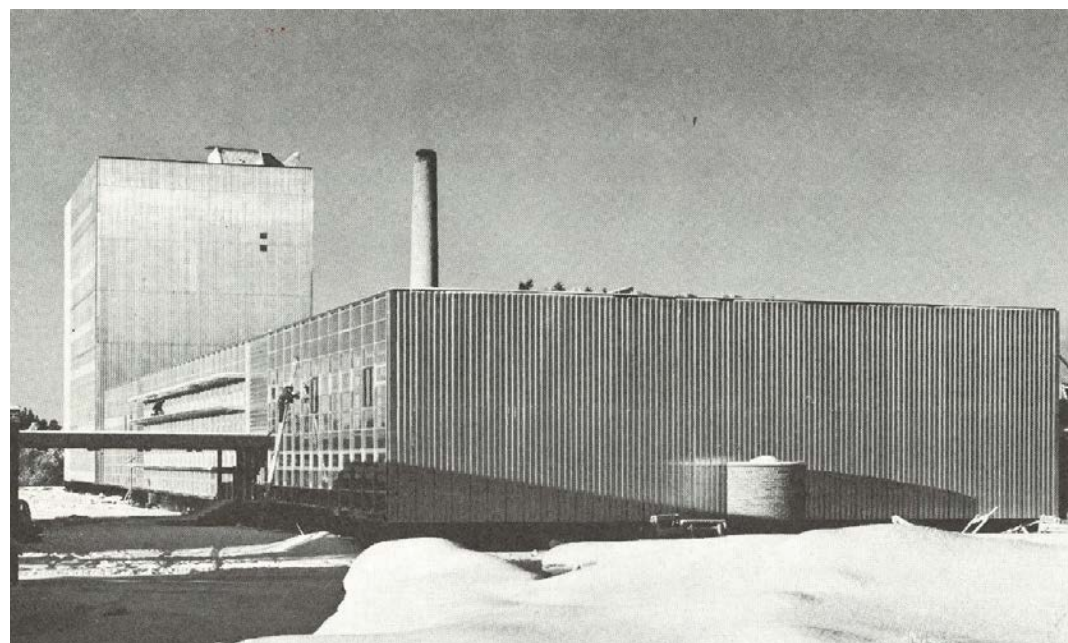
När Spendrups tog över 1989 förvärvades en stor byggnad väster om bryggeriet (V). Denna var uppförd på 1960-talet som sågklingfabrik av det amerikanska företaget DoAll.

28. Brygghuset och tapphallen från sydväst, 1966.

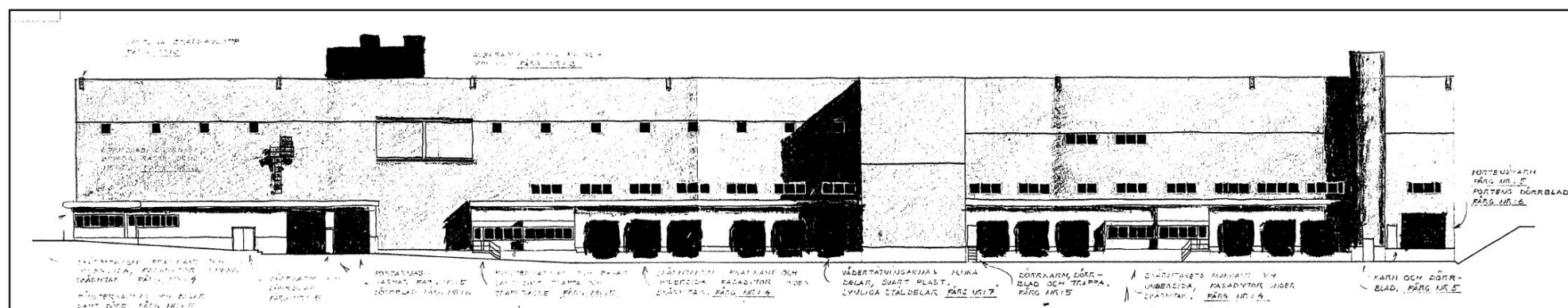
29. Brygghuset och tapphallen från sydväst 2017 (Google Street View).

30. Brygghuset och tapphallen från sydöst, 1966.

31. Brygghuset (B) och tapphallen (C) från sydöst, 2018. Till höger centralförrådet (D).

32. Bygglovritning, byggnad L 1977. KFAI AB (Kooperativa Förbundet, Arkitekt- och ingenjörskontoret AB),

>> Historik - Bebyggelse

Bebyggelsen vid Vårby källa

Den äldsta bevarade byggnaden vid Vårby källa är Brunnhuset (P) som byggdes vintern 1707-1708. Det uppfördes norr om källan, ovanför ravinen, invid den landsväg vars sträckning fortfarande finns bibehållen inom fastigheten. På 1860-talet fick Brunnhuset sin nuvarande gestaltning i så kallad schweizerstil, med stora takutsprång och snickarglädje (Nilsson, K 1951 s 79).

1951 hade byggnaden en ljus färgsättning, ospröjsade tvåluftsfönster på bottenvåningen, tegeltak och takkupor. På södra fasaden fanns det två extra entrédörrar vid sidan av verandan, och veranda och balkong hade spjälräcke i metall (se bild 29). Vid den här tiden låg mineralvattenfabrikens kontor i byggnadens bottenvåning och på ovanvåningen var det disponentbostad. Vid millennieskiftet restaurerades Brunnhuset. En tillbyggnad på östra gaveln revs och de sentida extraentréerna liksom takkuporna togs bort. Verandor och balkonger fick nya lövsågade träräcken i stil med äldre utformning men i högre höjd. Taket belades med glaserat taktegel.

Nordöst om Brunnhuset byggdes någon gång under andra halvan av 1800-talet en trädgårdsmästarebostad (Q). Karl Nilsson antyder i sin skildring av Vårby källa från 1951 att fruktträdgården vid Brunnhuset anlades under makarna Stjernströms tid (andra halvan av 1800-talet), och det är troligt att trädgårdsmästarebostaden också uppfördes då. Teorin stöds av äldre kartor, samt att byggnaden har snickerier i stil med Brunnhusets. Karl Nilsson berättar att de gamla träden i fruktträdgården blev hårt åtgångna de kalla krigsvintrarna i början av 1940-talet, men att nya har planterats (Nilsson, K 1951 s 83).

Vid källan uppfördes i slutet av 1930-talet (Stockholms Länsmuseum 2013 s 42) den öppna kioskbyggnad som finns kvar idag (U). Vid bäcken och källan anlades planteringar i början av 1950-talet (Nilsson, K 1951 s 83). Någon gång under andra halvan av 1900-talet genomfördes förändringar av brunnskioskens utformning. En byggnad i gul träpanel uppfördes intill, och troligen tillkom dagens dryckesbrunn med kran i samband med detta. Väster om källan, vid entrén till området, låg fram till 2014 en panelad timmerbyggnad kallad Lilla Vårby källa.

Vid millennieskiftet revs den gamla mineralvattenfabrikens byggnad vid Vårby allé, och på platsen uppfördes 2003-04 Spendrups huvudkontor i nymodernistisk stil (M). Arkitekter var Dalark Arkitekter AB i Falun.

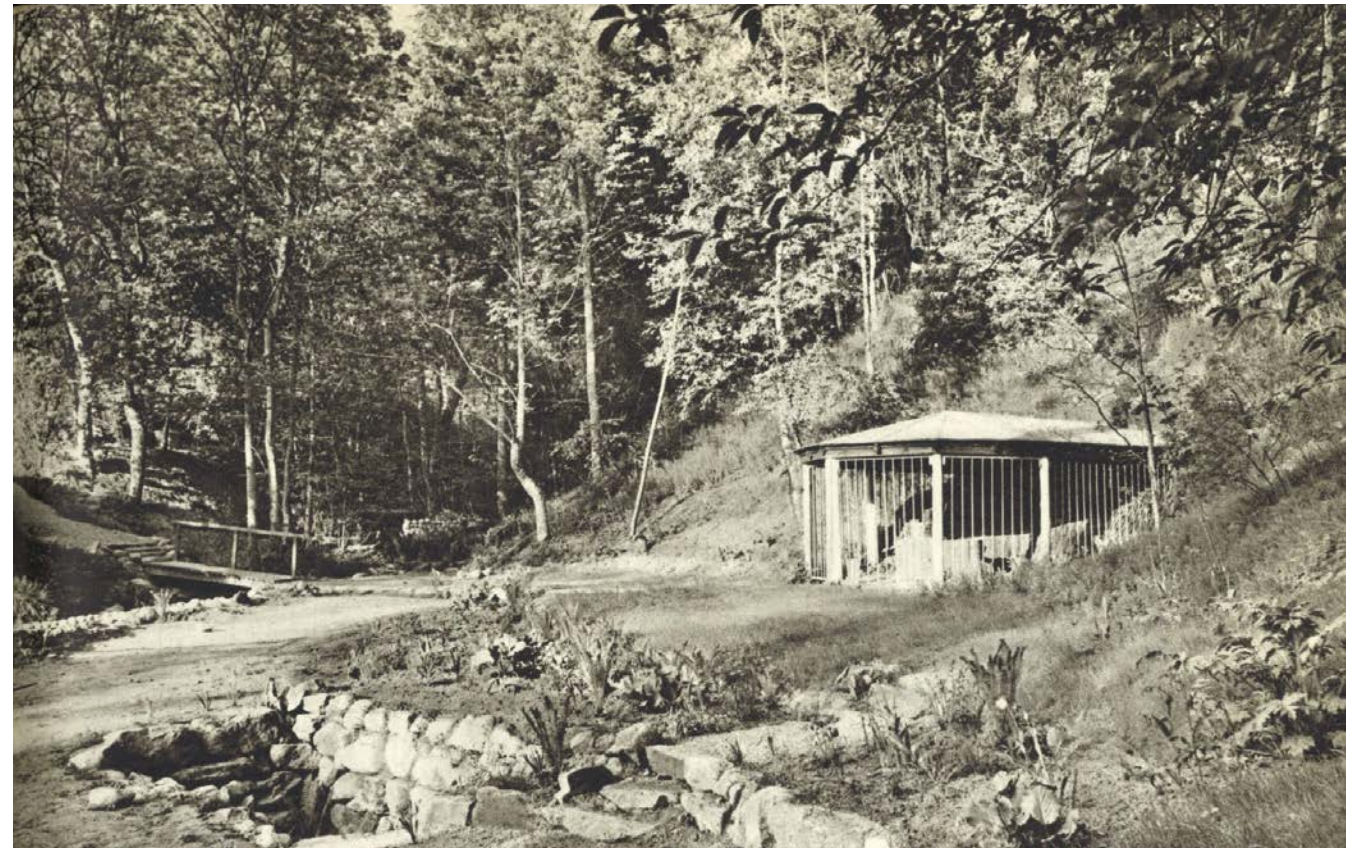
33. Brunnhuset 1909. Byggnadens tak är täckt med spån.

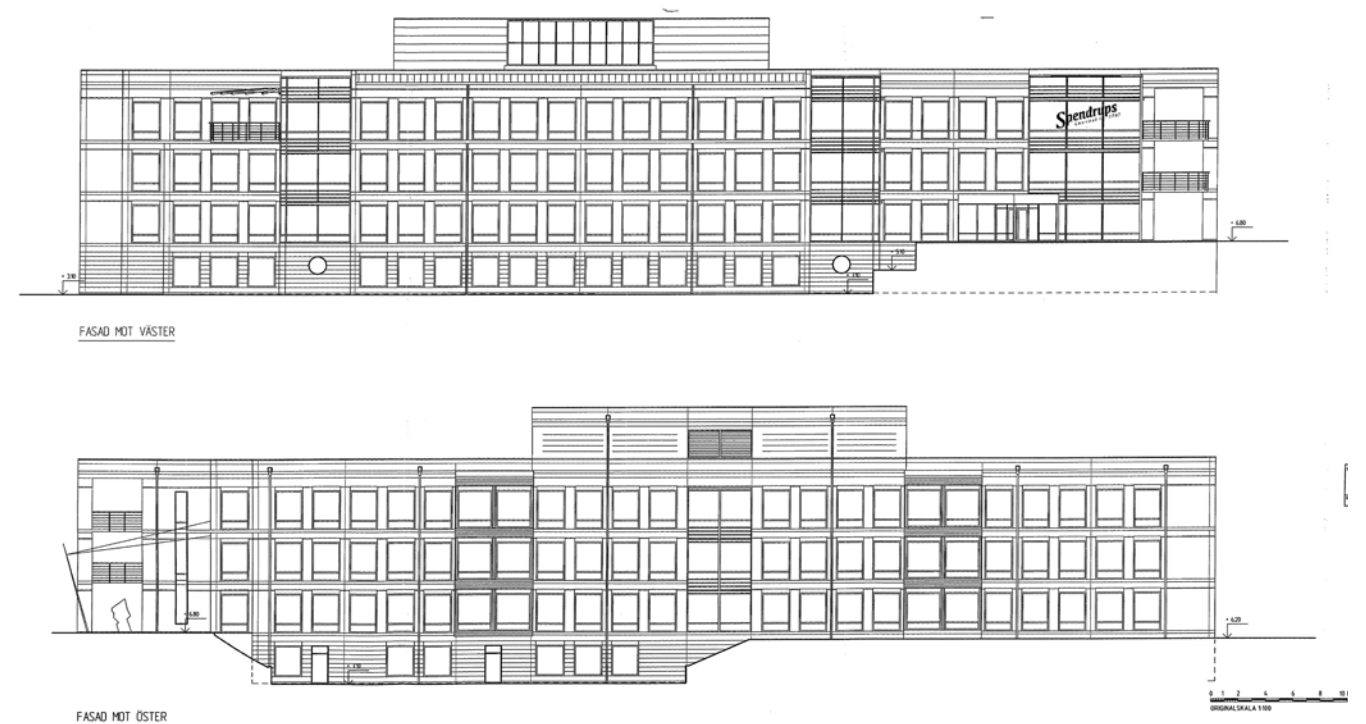
34. Brunnhuset 1951.

35. Trädgårdsmästarebostaden 1951.

36. Kioskbyggnaden vid källan 1951.

37. Bygglövnitning, Spendrups huvudkontor. DALARK arkitekter 2003.

Arkeologi

Arkeologiska lämningar

Vårby är mycket fornlämingstätt och inom och i anslutning till denna rapportens utredningsområde finns ett flertal fornlämningar. Någon arkeologisk undersökning har inte gjorts inom ramen för denna utredning utan beskrivningarna nedan har hämtats från Riksantikvarieämbetets tjänst Fornsök samt från en arkeologisk utredning utförd av Stockholms länsmuseum år 2000. En arkeologisk utredning utfördes i samband med planarbetet under oktober 2020. Utredningen beskrivs kortfattat på nästa sida.

1. Vårby källa

Själva källan räknas som fornlämning då den tillkommit före 1850. RAÄ-nummer Huddinge 207:1.

2. Hålväg

Belägen i västsluttning i skogsmark. Hålvägen är ca 110 m lång (NNV-SSÖ), 0,8-1,6 m bred och 0,2-0,5 m djup. Längs den västra sidan är en 1,5-2 m bred och 0,2-0,5 m hög vall. RAÄ-nummer Huddinge 386:1.

3. Färdväg

Färdväg, ca 40 m l (NÖ-SV), ca 5 m br och 1,5 m dj. Hålvägsliknande. På båda sidorna av försänkningen är stenfyllda vallar. Vägen är markerad i historiskt kartmaterial. Geometrin justerad ca 40 m åt NNÖ, ändrad beskrivning och antikvarisk status i samband med besiktning år 2017 (RAÄ dnr 3.4.2-873-2017).

RAÄ-nummer Huddinge 293:1

4. Färdväg

Färdväg, ca 30 m l (Ö-V), 1,5 m br och 0,7 m dj. Osäker hålvägsliknande lämning. Geometrin justerad ca 20 m åt ÖNÖ i samband med besiktning år 2017 (RAÄ dnr 3.4.2-873-2017). RAÄ-nummer Huddinge 294:1.

5. Boplats

Undersökt och borttagen 1998.

RAÄ-nummer Huddinge 373:1

6. Boplats

Boplats, ca 40x10 m (NNÖ-SSV). Vid arkeologisk utredning år 2011 påträffades i sökschakt 3 anläggningar. På en av anläggningarna gjordes ett fynd av 1 kvartsavslag, 3x3 cm st, tillverkat i plattformsmetod. (Raä dnr: 321-3136-2011). RAÄ-nummer Huddinge 501.

7. Boplats

Boplats ca 70x40 m (NNÖ-SSV). Inom området framkom vid provgroppsgrävning ett 40-tal slagen kvartsbitar och ett 30-tal skärvstenar (L2018:737)

8. Boplats

Boplats, delundersökt, ca 45x20 m (NV-SÖ). Inom området har framkommit en härd samt fynd i form av ett 40-tal keramikskärvor, 4 brända ben, 1 flinta, 1 kvartsavslag samt ett 10-tal skärvstenar. (L2018:740)

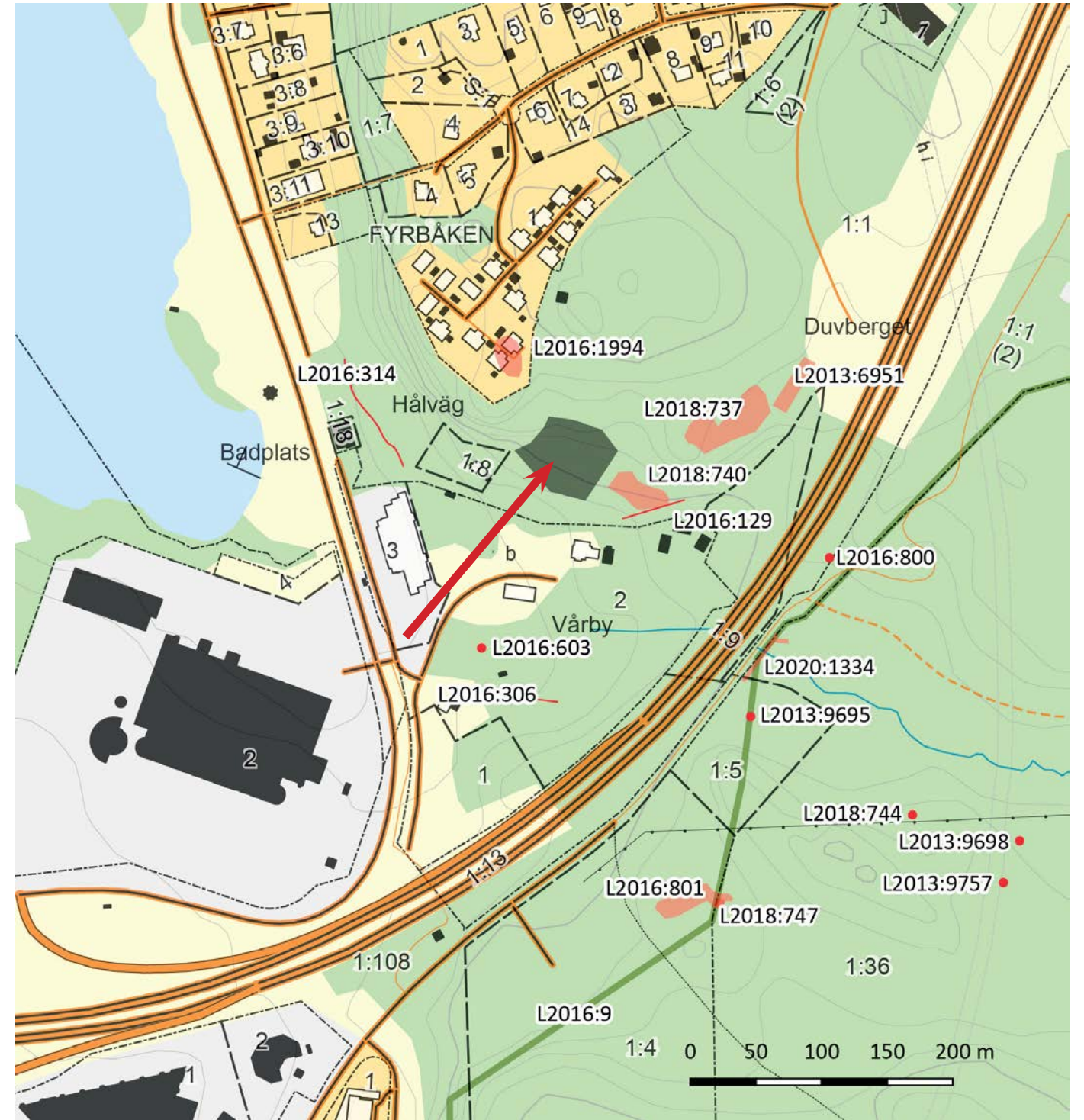
Fornsök, RAÄ/Lantmäteriet.

Arkeologisk utredning 2020

Cirka 20 meter väster om arbetsområdet för den nya skolgården ligger fornlämningen L2018:740, en boplatz preliminärt daterad till senneolitikum-yngre bronsålder (fi g. 3). Då lämningens faktiska utsträckning mot väst inte var känd beslutade Länsstyrelsen Stockholm att en arkeologisk förundersökning i avgränsande syfte behövde genomföras (Länsstyrelsens beslut dnr 431-27760-2020). Förundersökningen genomfördes under oktober 2020 av Uppdrag arkeologi i Sverige AB.

Resultat

Ingenting av antikvariskt intresse påträffades vid förundersökningen och fornlämningen L2018:740 bedömdes inte komma att påverkas av de planerade markingreppen. Den sedan tidigare bedömda utbredningen av boplatsten kvarstår därmed oförändrad i Kulturmiljöregistret.

Fastighetskartan med undersökningsområdet (grått) markerat med röd pil. Registrerade lämningar i KMR markerade med rött. Skala 1:5000.

Nulägesanalys

1. Vårby bryggeri

Bryggeriområdet ligger på en udde, och är inåt land avskärmat av trafikleder. Yttre delen av udden är bergig och skogig naturmark, och området avgränsas mot vattnet av Huddinge båtklubb. Fastigheten är i olika nivåer, med stora ytor på lägre nivå i norr och i väster, medan markytan i de centrala delarna ligger högre. Här finns stora utrymmen under markytan som nås dels via en ramp vid panncentralen men även på flera andra punkter inom området. Marken är i huvudsak asfalterad och domineras av parkeringar och uppställningsytor för fordon. Inom bryggeriets fastighet finns en bergknalle bevuxen med snår och sly.

Bebyggelsen, som har uppförts successivt under ett halvt sekel, har en tydligt industriell karaktär. Flera av byggnaderna är stora volymer med slutna fasader i korugerad plåt. På ett för industriområden karaktäristiskt vis har ändringar och tillägg utförts kontinuerligt och med utgångspunkt i produktion och logistik, vilket bitvis medfört ett gytter av sammanlänkade byggnadsdelar. Ett sammanhållande karaktärsdrag är att de plåtklädda byggnadernas fasader är ljusa och att detaljer såsom portar, dörrar, fönster mm ofta är målade i en skarpt ljusblå kulör.

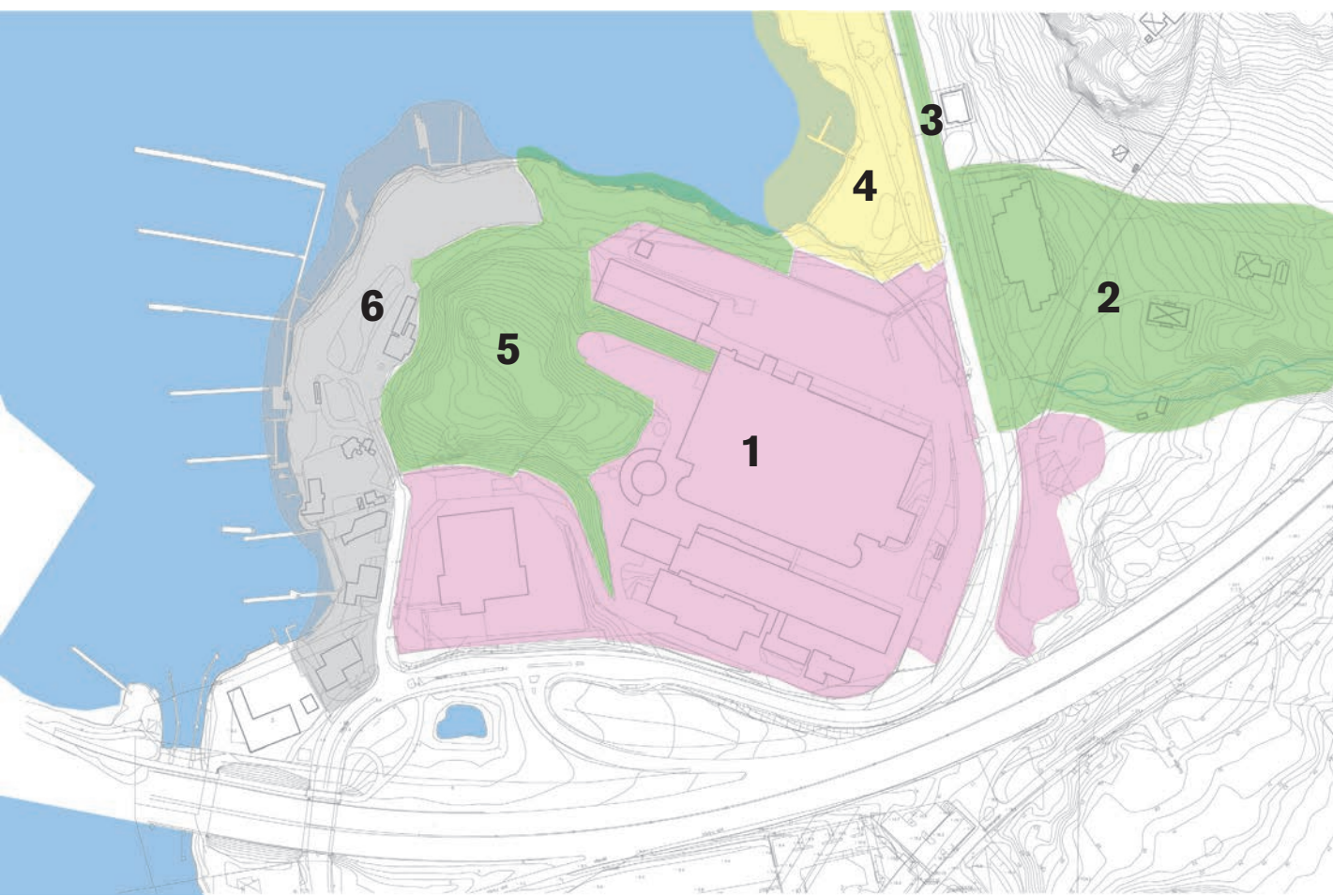
Bryggghuset (B) är den högsta byggnaden på fastigheten, och även mest iögonenfallande med sin strama geometriska form och uppglasade fasader på långsidorna. Fönsterpartiernas strikta rutnät präglar byggnadens uttryck. Bryggghuset är utvändigt relativt välbevarat, medan den intilliggande tapphallen (C) i större utsträckning har genomgått förändringar. Tillbyggnader och närliggande nybyggnader gör att tapphallen ligger inträngd och inte upplevs som när bryggeriet var nybyggt. Byggnadens ursprungliga uppglasade karaktär har gått förlorad i och med att delar av södra fasadens fönsterpartier har satts igen och en bred taksarg har tillkommit.

De mer småskaliga byggnaderna på bryggeriområdet har fasader i brunt tegel. Det gäller panncentralen (A), verkstadsbyggnaden ”Cigarren” (K), den fd vaktmästarbostaden (G) och fd receptionsbyggnaden (F). Panncentralen och verkstadsbyggnaden avviker från den övriga bebyggelsen med sina karaktäristiska runda former. Verkstadsbyggnadens ursprungliga karaktäristiska volym med rundade kortsidor och sågtandstak är endast synlig från byggnadens södra sida. Mot norr är byggnaden sammanbyggd med yngre plåthallar. Verkstadsbyggnaden hade från början helt slutna fasader utan fönster, men genom

åren har fönster och nya portar tagits upp i varierande utformning. Detsamma gäller panncentralen. Detta, kombinerat med påbyggnader och diverse installationer på byggnadernas fasader, har förvanskat byggnadernas ursprungligen mycket strama och rena former.

Ytan mellan tapphallen och verkstadsbyggnadens södra sida utgör ett centralt stråk. Här är bebyggelsen i en mänsklig skala och mellanrummet mellan byggnaderna bildar en tydlig rumslighet. Det finns också ett flertal entréer som vetter hitåt, framför allt i verkstadsbyggnadens fasad. Fem ventilationstorn i formgjuten betong står invid verkstadsbyggnadens södra fasad. De utgör en karaktäristisk, bevarad del av Damgaards ursprungliga bryggerianläggning.

Vid inventeringstillfället hade rivning av bryggghus, tapphall med flera byggnader påbörjats, och panncentralens skorsten var nedmonterad.

Delområden:

- 1. Vårby bryggeri
- 2. Vårby källa
- 3. Vårby allé
- 4. Vårbybadet
- 5. Naturområde
- 6. Småindustrierna och båtklubben

Brygghuset (B) från norr. Vid inventeringstillfället var rivningen i full färd.

Tapphallen (C) till vänster, verkstadsbyggnaden (K) till höger. I fonden brygghus (B) och panncentral (A). Vy från öster.

I förgrunden till vänster, den gamla vaktmästarbostaden i rött tegel. Bakom den en hög kylanläggning (S). Till höger centralförrådet (D) och i dess förlängning tapphallen (C). Vy från öster.

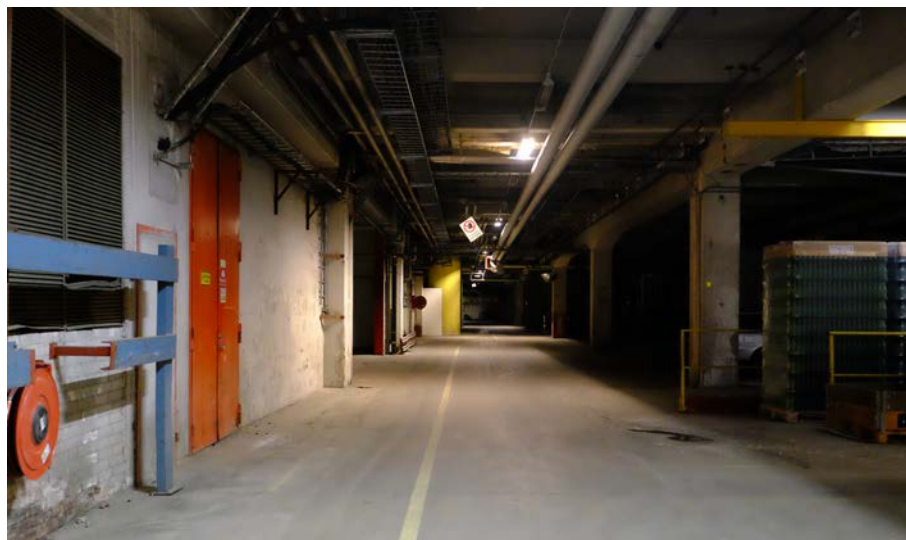
Panncentralen (A), med nedfart till underjordiska utrymmen till vänster. Vy från sydöst.

Verkstadsbyggnaden (K), östra kortsidan och östra delen av södra fasaden.

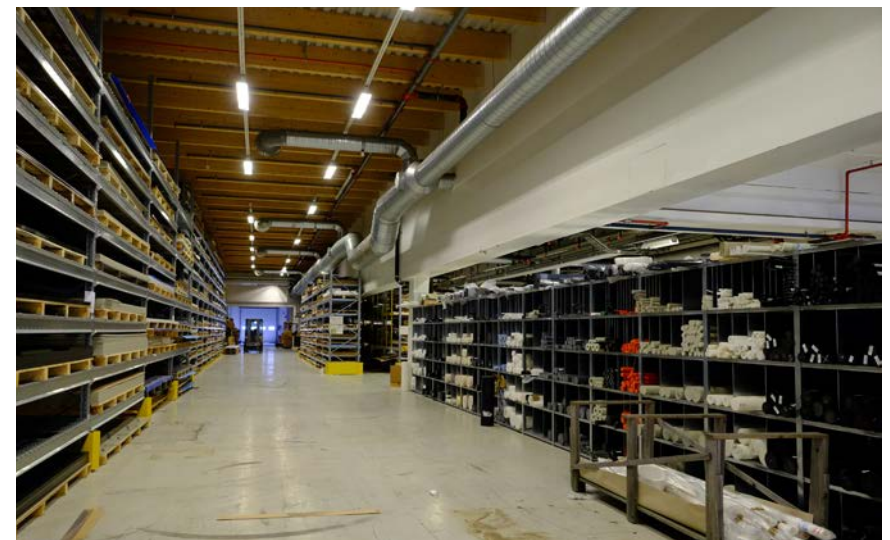
Verkstadsbyggnaden (K), västra delen av södra fasaden.

Utrymme under mark. Till vänster vägg som går i linje med verkstadsbyggnadens södra fasad. Vy mot öster.

Nedfartsrampen vid panncentralen till utrymmen under mark.

Invändig bild från förpackningshallen (I). Till höger verkstadsbyggnadens norra fasad, med stora öppningar upptagna. Vy mot öster.

>>Nulägesanalys

2. Vårby källa

Spendrups område på östra sidan Vårby allé ligger i en sluttning upp mot Duvberget. En stor del av området, framför allt mot Södertäljevägen i sydost, är skogbevuxen. Närmast Vårby allé ligger Spendrups huvudkontor och söder om det en stor grusplan som används som parkering. Mellan kontoret och parkeringen finns en grind och en smal väg leder in på det inhägnade området. Denna väg följer en gammal vägsträckning som syns på kartor från 1700-talet men är betydligt äldre. Strax innanför grinden leder vägen på en bro över Gömmarebäcken och sedan vidare in i en parkliknande miljö med klippta gräsmattor och fruktträd. Det är resterna efter fruktträdgården som anlades på platsen på 1800-talet. En bit in i parkmiljön på vägens södra sida ligger Brunns huset, och söder om det själva Vårby källa. Källan kan man nå via en stig på södra sidan bäcken, om man tar till höger innanför grinden.

Spendrups huvudkontor (M) byggdes 2003-04 och är bevarat såsom det uppfördes, i ljus och strikt nymodernistiskt stil. I anslutning till byggnaden finns planteringar med humlestöror som anknyter till Spendrups verksamhet.

Källan ligger i en bäckravin sydöst om huvudkontoret. I bäckravinen rinner Gömmarebäcken, som mynnar ut i Vårbyfjärden vid badplatsen. Vid källan finns fördämningar i bäcken, och den är kulverterad under och väster om Vårby allé. Bäckravinen är bevuxen med höga lövträd och rikligt med strutbräken. Flertalet träd är av mycket hög ålder, bland annat tall och ask. Det är vildvuxet, men finns spår av 1950-talets parkanläggning, exempelvis stora rhododendronbuskar. Gångstråken utgörs av klippt gräs. Själva källan består av en dryckesbrunn gjuten i betong med dekor av natursten. Vid inventeringstillfället kom det inte något vatten ur den. Dryckesbrunnen står i en öppen kioskbyggnad (U) med träpelare, gallergrindar och tak belagt med korrugerad plåt. Kioskbyggnaden är sammanbyggd med en sentida bod med fasader i gul träpanel. Intill brunnskiosken finns ett sentida skärmtak (cykelskjul?) uppfört i anslutande stil (gul- och vitmålat trä). Över bäcken leder gångstråket på en enkel träbro mellan källan och Brunns huset.

Spendrups huvudkontor (M). Vy från söder.

Spendrups huvudkontor (M), fasad mot öster.

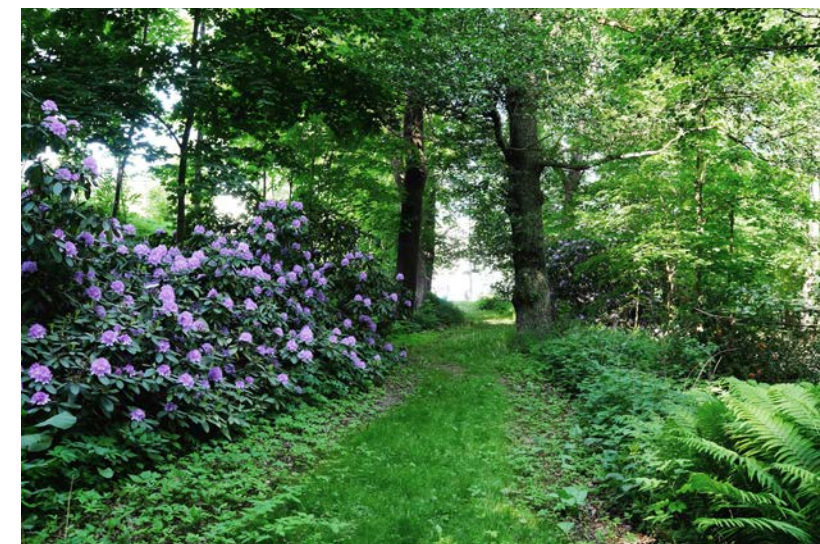
Kioskbyggnaden över källan (U), vy från väster.

Kioskbyggnaden invändigt, med dryckesbrunn.

Bro över Gömmarebäcken. I bakgrunden skymtar Brunns huset. Vy från söder.

Gångväg mellan källan och entrén till området. Vy från öster.

>> Nulägesanalys

Brunnshuset i schweizerstil är relativt nyrenoverat och är välhållt. Det omges av grusade ytor och med planteringar intill husfasaden. Norr och väster om Brunnshuset breder den gamla fruktträdgården ut sig, och i söder sluttar marken ner mot ravinen och källan. Fruktträdgården består av äppelträd i varierande ålder på en klippt gräsmatta. Närmast Brunnshuset finns även syrener och andra trädgårdsväxter. Centralt i sluttningen norr om Brunnshuset står en mycket stor gammal ask. Den är skyddad som naturminne och hör till de största askarna i landet (Hallnäs, Ö 2005 s 57).

Förbi Brunnshuset, på dess norra sida, leder den gamla vägen upp för sluttningen österut. Bortanför fruktträdgården tar blandskogen vid, och inne bland träden ligger den gamla trädgårdsmästarebostaden. Huset är gulputsat idag och i huvudsak präglad av till- och ombyggnader tillkomna efter 1951. Det finns dock detaljer som antyder en äldre utformning med snickarglädje. Gavelröstet mot väster är klätt med brun, lövsågad träpanel och här finns ett äldre fönster med mönstersågat foder, och mot söder finns en farstutillbyggnad med dekorativt utformade taksparrar och lövsågad panel i gavelröstet. Till trädgårdsmästarebostaden hör en ekonomibyggnad med naturstensgrund och fasader i brunmålad lockpanel. Den ligger öster om huset. Söder om huset, på andra sidan vägen, finns en jordkällare i skogsbacken.

I skogen öster om trädgårdsmästarebostaden finns resterna av tre enkla träbyggnader. De är uppskattningsvis från senare delen av 1900-talet och är idag raserade och delvis nedbrända. Vägen som tidigare har lett fram dit är igenvuxen efter att man passerat trädgårdsmästarebostaden.

Brunnshuset (P), norra fasaden och östra gaveln.

Fruktträd norr om Brunnshuset. I fonden trädgårdsmästarebostadens (Q) västra gavel.

Trädgårdsmästarebostaden (Q). Västra gaveln och södra fasaden.

Den stora naturminnesmärkta asken.

Ekonomibyggnad vid trädgårdsmästarebostaden.

Jordkällare vid trädgårdsmästarebostaden.

Förfallet träskjul i skogen öster om trädgårdsmästarebostaden.

>> Nulägesanalys

3. Vårby allé

Den gamla Vårby allé, anlagd på 1700-talet, är en smal väg som går parallellt med den dubbelfiliga nuvarande Vårby allé. Nuvarande väg har tillkommit efter 1971, och har därefter även förlängts söderut i en kurva längs motorvägen. Den ursprungliga allén kantas av träd, ursprungligen helt men numera endast bitvis på båda sidor av vägen. Träden är av varierande ålder, storlek och trädslag. Många av de äldre träden är ask, och det finns även många större ekar. Den ursprungliga allén slutar strax söder om nuvarande huvudkontoret. Längre söderut där allén i relativt sen tid förlängts har allén kompletterats med lönn, troligen på 1980-talet.

4. Vårbybadet

Anlagd badplats med sandstrand, brygga, lekplats, gräsmattor och höga lövträd. Badplatsen avskärmas visuellt från bryggeriet i söder genom en hög trädridå. I norra delen av stranden finns en sentida kioskbyggnad i gul träpanel med stjärnformad planform. Bryggorna är tillkomna efter 1971.

5. Naturmark

En stig leder längs med uddens norra kant, mellan vattenet och planket mot bryggeriets tomt. Stigen leder fram till båtklubbens inhägnad. Strax utanför bryggeritomtens stängsel finns en bunkerliknande betongkonstruktion som har koppling till vattenledning/vattenpump. Växtligheten består till stor del av björk och yngre askar men här finns även enstaka tallar och relativt stora ekar. Området har en oordnad karaktär. Uddens bergknalle ligger till största delen innanför båtklubbens område och är här bevuxen med träd av mer uppväxt karaktär än på den del av knallen som ligger innanför bryggeriets fastighetsgräns.

6. Småindustrierna och Huddinge båtklubb

Nedanför kullen i bryggeriets västra del ligger Huddinge båtklubb. Området består till största delen av grusade och till viss del asfalterade ytor samt ett större klubbhus och några mindre byggnader från 1900-talets andra hälft. Klubbens båtar ligger förtöjda vid ett flertal bryggor vars antal utökats efterhand. I områdets sydvästra del ligger ett flertal småindustrier med den typ av temporär karaktär som medföljer dylika områden. Här ligger även torpet Hagaudd, i nuläget en bilverkstad.

Vårby allé norr om huvudkontoret, med äldre askar på båda sidor. Vy mot norr.

Vy från huvudkontoret mot bryggeriet, riktning sydväst. Sporadiskt bevarade alléträd i form av höga askar och ekar, och längre bort i alléns förlängning mindre lönnar.

Badplatsen, vy mot norr.

Badplatsen, vy söderut mot bryggeriet .

Torpet Hagaudd, vy mot väster.

Naturmarken väster om bryggeriet, vy mot sydväst.

Kulturhistoriskt värde

Tidigare värdering

Kulturmiljöinventeringen av Huddinge kommun från 2003 uppdaterades 2013 av Stockholms länsmuseum. Vid uppdateringen omnämndes brygghuset, panncentralen och centralverkstaden.

Bryggeriet och dess byggnader samt Vårby källa har värderats i Stockholms Länsmuseums dokumentation av området från 2013. En stor del av värderingen är inte längre aktuell då merparten av de byggnader som konstituerade värdena har vid undersökningstillfället givits rivningslov och vid inventering var rivningen redan påbörjad.

Kulturhistoriska utgångspunkter

Med miljö avses här landskapet och bebyggelsen. I en fysisk miljö identifieras det kulturhistoriska värdet utifrån två perspektiv: en miljö som källa till kunskap, respektive som källa till upplevelse. En sådan miljö är att betrakta som en kulturmiljö. En miljö som källa till kunskap representerar ett historiskt perspektiv, där kulturhistoriskt värde definieras utifrån miljöns funktion som historiskt dokument (dokumentvärde).

En miljö som källa till upplevelse representerar ett arkitektoniskt/estetiskt perspektiv där värde definieras

utifrån miljöns funktion som estetiskt/rumsligt objekt (upplevelsevärde). Grundläggande för båda dessa perspektiv är att miljöer anses förmedla en innebörd som går utöver den materia som de består av. Syftet med att ta tillvara fysiska lämningar med kulturhistoriskt värde är att bibehålla dessa innebörder. Även den successiva utveckling landskap och bebyggelse genomgår över tid har en informationsbärande funktion, eftersom förändringar genomförs för att svara mot förändrade omvärldsvillkor, nya behov och därmed nya funktioner. Även de arkitektoniska preferenserna förändras vilket påverkar gestaltning och utformning. Vilka miljöer och enskilda byggnader som anses särskilt kulturhistoriskt värdefulla beror på vilken kunskap och upplevelse de anses kunna förmedla, samt på hur välbevarade och tydliga de framstår. Det vi betraktar i denna kulturmiljöutredning är i dag kvarvarande kulturhistoriskt värdefulla kvaliteter och fysiska lämningar av landskapets och bebyggelsens utveckling. Syftet med denna text är att på ett övergripande plan formulera vad det kulturhistoriska värdet består i. Utgångspunkten för analysen är Riksantikvarieämbetets modell för bedömning av kulturhistorisk bebyggelse och det är de kriterierna som används.

Vårby källa och bryggeri består av en komplex miljö tillkommen under en lång tid och dokument- och upplevelsevärdena kompletterar varandra.

Övergripande värdering

Vårby källa har en lång historisk kontinuitet från det tidiga 1700-talets brunnsmiljö via mineralvattenfabriken till bryggeriverksamheten. Särskilt dess tidiga historia manifesteras fysiskt med den till stora delar välbevarade brunnsmiljön, vars koppling till Vårby gård är fortsatt läsbar genom den trädkantade Vårby allé. Källans användning som hälsobrunn upphörde efter ca 40 år, men området fick en renässans under andra halvan av 1800-talet då brunnshuset fick sin nuvarande utformning och fruktträdgården anlades. De fysiska spåren består av brunnshusets arkitektoniska utformning och fruktträdgården samt de ekar i allén som troligen planterades vid denna tid för att ersätta döda askar.

I samband med anläggandet av Mineralvattenfabriken och friluftsbadet kom ännu ett skede kopplat till brunnsmiljön som plats för rekreation och brunnsdrickande att inledas. De fysiska spåren från denna tid ligger främst i det anlagda badets fortsatta kontinuitet samt kiosken som anlades ovan brunnen. Mineralvattenfabriken kom att föregå anläggandet av Vårby bryggeri, sedermera Spendrups, varpå en platsspecifik verksamhet med koppling till källan fortsatte att karaktärisera platsen fram till de senaste åren. Således finns ett långt kontinuitetsvärde från hälsobrunnen under tidigt 1700-tal via mineralvattenfabriken till öl- och läsktillverkningen under det senaste halvsekle.

Udden har också en historisk tradition av industriell verksamhet; under 1800-talets andra hälft anlades och drevs ett flertal verksamheter såsom tegelbruk, tvätterier, ångsåg med mera. Under 1900-talet har fler industrier tillkommit eller ersatt de tidigare. Utöver bryggeriet har den sydvästra delen av området fortsatt präglats av industriverksamhet. Ett historiskt spår med koppling till den tidiga industriella verksamheten är torpet Hagaudd, vilket varit en del av de tidiga industrimiljöerna och vilket idag fungerar som bilverkstad. Torpet, med dess tillhörande uthus och uppväxta trädgård har en sen 1800-talskaraktär.

Båtklubben är ingen industri men dess miljöer har en karaktär av småindustri, med grusade och delvis asfalterade ytor, underhållsverksamhet för båtar och en viss oordnad karaktär som kommer av verksamhetens natur. Här ligger främst ett upplevelsevärde vilket försvagas något av att det inte är tillgängligt för allmänheten.

Maskinverkstaden mot nordost.

Bryggeriet

Den tidigare värderingen av bryggeriet byggde till stor del på den symbolverkan brygghuset innebar, samt dess imposanta visuella uttryck som manifesterade bryggeriet gentemot omgivning och framförallt förbipasserande på motorvägen. Värderingen var även kopplad till det teknikhistoriska värdet i bryggerianläggningen vilken återfanns i brygghuset. Även de pedagogiska och arkitektoniska värdena var i huvudsak kopplade till själva brygghuset.

Av den återstående bebyggelsen som inte i skrivande stund rivs håller verkstadsbyggnaden och panncentralen en högre grad av kulturhistorisk integritet, med bevarad materialitet i fasadmaterial och i viss mån i detaljering, vilket främst ger dem ett upplevelsevärde. Byggnaderna har efter snart 60 år genomgått en hel del förändringar, särskilt maskinverkstaden. Byggnaderna har även en sekundär roll i bryggeriprocessen varpå deras dokumentvärde utifrån bryggeriets läsbarhet bedöms vara måttligt.

Av industriområdets planstruktur är stråket mellan maskinverkstaden och brygghusets långa respektive fasader bevarad vilken har ett visst upplevelsevärde då den har en tydlig rumslighet och visar på den ursprungliga strukturens strikta industrikaraktär.

Bevarade historiska karaktärsbärande spår

- Verkstadsbyggnaden (K) och panncentralen (A) med rundade former och fasader i mörkt tegel.
- Fyra ventilationsrör vid verkstadsbyggnadens södra fasad.
- Centralt stråk söder om verkstadsbyggnaden.

Parken mot öster.

Vårby källa

Källan, med anor från 1707 och tillhörande brunnshus har ett stort dokument- och upplevelsevärde. Området har en stor mängd gamla och stora träd av olika arter vilka i mycket hög grad bidrar till områdets ålderdomliga karaktär.

De stora träden i anslutning till själva källan har tidigt uppmärksammats och i Stockholmstraktens natur- och kulturminnen 1935 beskrivs "ett väl bevarat skogsbestånd (huvudsakligen tall) med flera träd med anmärkningsvärda dimensioner". Den stora asken nordväst om brunnshuset är en av Sveriges största askar, skyddad som naturminne sedan 1960 och med stort upplevelsevärde för miljön genom dess storlek och ålderdomliga karaktär. Strax nedanför brunnshuset står även en stor och gammal karaktärsskapande bok. Brunnshusets nuvarande karaktär med tillhörande fruktträdgård och trädgårdsmästarebostad visar på den omvandling området genomgått under andra halvan av 1800-talet.

Bevarade historiska karaktärsbärande spår

- Källan.
- Gångstråk och siktlinjer från områdets entré till källan och mellan källan och Brunnshuset.
- Brunnshuset (P), trädgårdsmästarebostadens ursprungliga delar med uthus (Q), brunnskiosken (U).
- Planterade rhododendronbuskar.
- Den gamla vägsträckningen över bäcken och förbi Brunnshuset.
- Äldre fruktträd norr och väster om brunnshuset.
- De stora solitära träden (ask och bok) norr och väster om Brunnshuset.
- De äldre träden kring källan (tall, ask med mera).

>> Kulturhistoriskt värde

Vårby Allé

Allén, sannolikt anlagd i början av 1700-talet, har ett stort dokumentvärde som visar på kopplingen mellan källan och Vårby gård. Intill allén ligger en forntida hålväg och sydväst om källan finns spår av forntida vägstrukturer. Tillsammans med den gamla Södertäljevägen i öst-västlig riktning norr om brunnshuset samt riksettan (nuvarande E4) har vägstrukturerna tillsammans ett stort dokumentvärde. Allén har ett flertal äldre askar samt ekar vilka, även om de inte är lika gamla som allés sträckning, har ett stort upplevelsevärde och bidrar till platsens ålderdomliga karakär. Under en sträcka strax norr om nuvarande Spendrups huvudkontor finns trädraderna bevarade på båda sidor om den ursprungliga allén vilket i sig har ett stort upplevelsevärde.

Bevarade historiska karaktärsbärande spår

- Den ursprungliga vägsträckningen
- De äldsta askarna.
- Äldre kompletterande ekar i allén.
- Forntida vägstrukturer i området.

En av de äldre askarna i allén.

Vårbybadet

Vårbybadet anlades som friluftsbad under 1920-talet och har koppling till den omgestaltning området genomgick under 1920 och 30-talet i samband med anläggandet av mineralvattenfabriken. Det nuvarande badet har i dess fysiska utformning få fysiska artefakter kopplade till när det anlades men dess funktion och företeelse har ett dokumenthistoriskt värde. I egenskap av friluftsbad har den anslutande uppväxta grönskan en karaktärsstärkande egenskap.

Bevarade historiska karaktärsbärande spår

- Anlagd badplats som företeelse.
- Uppvuxen grönska, trädridå mot söder.

Badet. Vy mot sydost.

Naturmark

Den oexploaterade delen av kullen på udden har ett kulturhistoriskt värde som en exponent för hur miljön tedde sig innan området exploaterades. Kullen är intakt i enlighet med hur den beskrivs på 1700-talets kartor; *bergig och stenig mark, med ung tall [...]*. (beskrivning från geografisk avfattning 1703). De delar av kullen som ligger innanför bryggeriets fastighet är förslyad.

Bevarade historiska karaktärsbärande spår

- Naturmarken som en påminnelse om platsens ursprungliga topografi och vegetation.

Infarten till båtklubben från söder. Naturmarken på kullen (t.h.) sträcker sig ner till vägen.

Båtklubb och småindustrier

Uddens sydvästra del har en historisk tradition av mindre industriverksamheter sedan andra halvan av 1800-talet, vilka kontinuerligt förnygrats. Ett historiskt spår med koppling till den tidiga industriella verksamheten är torpet Hagaudd, vilket varit en del av de tidiga industrimiljöerna och vilket idag fungerar som bilverkstad. Torpet, med dess tillhörande uthus och uppväxta trädgård har en sen 1800-talskaraktär.

Båtklubben är ingen industri men dess miljöer har en karaktär av småindustri, med grusade och delvis asfalterade ytor, underhållsverksamhet för båtar och en viss oordnad karaktär som kommer av verksamhetens natur. Häri ligger främst ett upplevelsevärde vilket försvagas något av att det inte är tillgängligt för allmänheten.

Bevarade historiska karaktärsbärande spår

- Hagaudd - äldre torpmiljö med industrihistoriska konnotationer.
- Båtklubbens i viss mån oordnade karaktär.

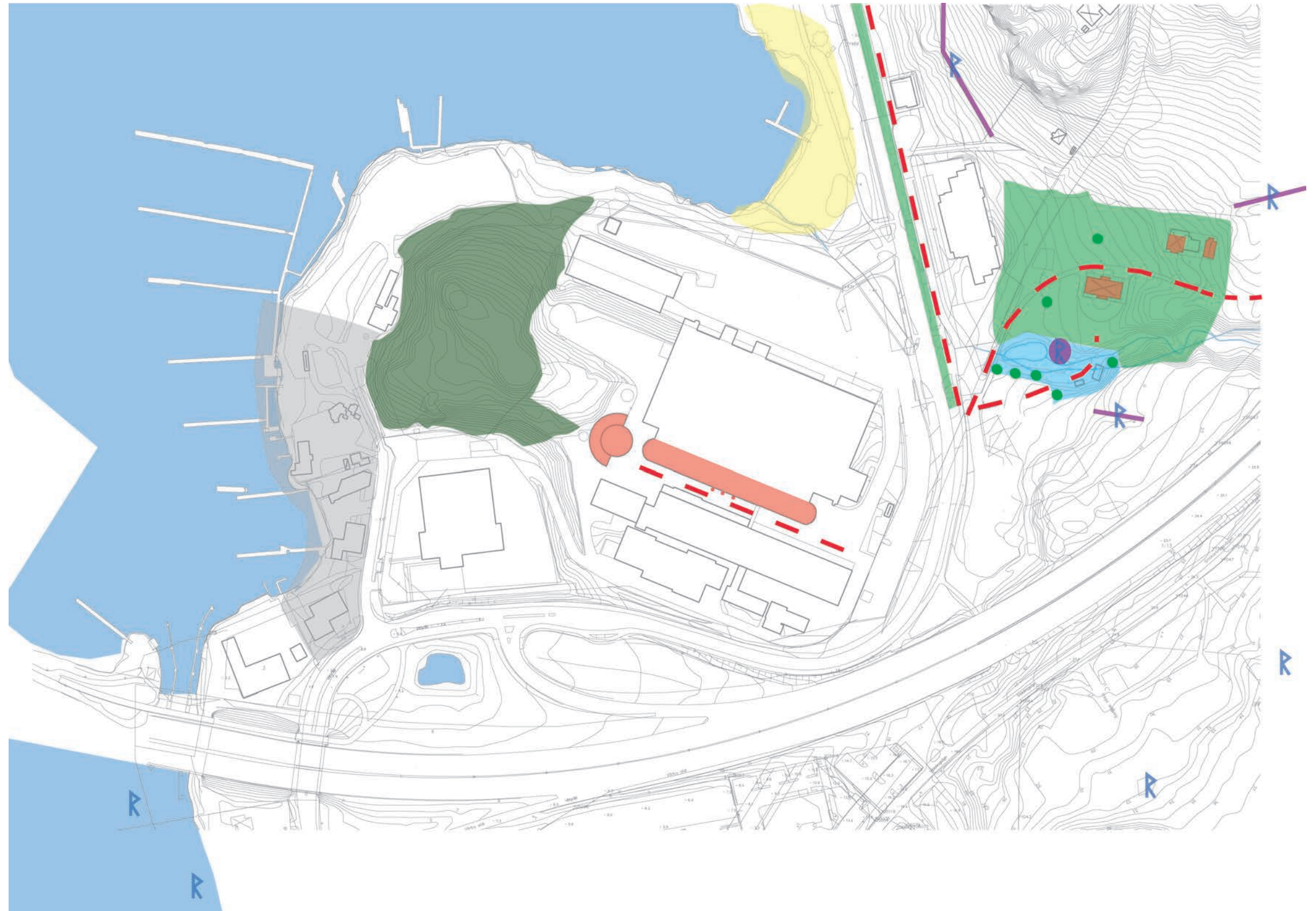

Torpet Hagaudd.

>> Kulturhistoriskt värde

Bevarade karaktärsbärande historiska spår

- Vägdragningar/stråk
- Byggnader
- Större träd
- ✚ Fornlämning
- Friluftsbadet
- Naturmarken
- Småindustrin/båtklubben
- Parken vid källan/
frukträdgården
- Vårby källa
- Allén

Konsekvensanalys

Förslaget

En första version av denna konsekvensanalys togs fram 2018 och beskrev konsekvenserna av strukturplanen. I skrivande stund har ett detaljplaneförslag tagits fram vilket innebär att denna del har uppdaterats.

Detaljplanen beskrivs övergripande på denna sida, med för ärendet relevanta delar. Avseende påverkan på andra intressen som inte tagits upp i denna rapport hänvisas till respektive konsekvensanalyser.

Planen omfattar i huvudsak fastigheterna Gambrinus 2 och 4, men sträcker sig även utanför bryggeriet på det som är naturmark/båtklubb idag (fastigheten Haga 1:108). Detaljplanen innebär att all befintlig bebyggelse bortsett från verkstadsbyggnaden (K) rivs och ersätts med nya kvarter med framför allt bostadshus. Befintlig naturmark inom planområdet planläggs i huvudsak som park. Markhöjder justeras vilket bland annat innebär att verkstadsbyggnadens nuvarande källarvåning blir bottenvåning, med nyskapade fasader. De ursprungliga fasaderna och sågtandstaket samt verkstadsträdgårdarna restaureras, återskapas respektive nytolkas. Verkstadsbyggnaden förses även med en varsamhetsbestämmelse som reglerar den i huvudsak återskapade utformningen.

Konsekvenser för kulturmiljön

Området vid Vårby källa

Spendrups område öster om Vårby allé, med Vårby källa, bäckravin, Brunnshus, fruktträd med mera, påverkas inte direkt av förslaget. En utbyggnad enligt förslaget innebär påverkan på områdets närmiljö, i och med att dagens industri med historisk koppling till platsen, ersätts av bostadsbebyggelse. En indirekt påverkan kan inträffa i och med en stor ökning av antalet boende i området, vilket kan medföra ökad användning och slitage på park- och naturmiljön. En positiv effekt kan vara att fler människor får tillgång till den värdefulla kulturmiljön, förutsatt att området är tillgängligt för allmänheten. En idrottshall är i förslaget placerad ovanpå den gamla vägsträckningen. Vägsträckningens exakta dragning är i denna del inte av vikt utan så länge dess sträckning består i ett ungefärligt läge intill den planerade hallen påverkas dess läsbarhet marginellt.

På den nuvarande parkeringen placeras en elcentral, vilken riskerar att hamna nära några äldre utpekade träd. Här är det viktigt att trädens fortlevnad säkerställs i byggskedet. Strax norr om Spendrups huvudkontor, vilket i förslaget omvandlas till skola, finns en fornlämning i form av en hålväg, RAÄ-nummer Huddinge 386:1. Delar av denna hamnar innanför den föreslagna skolgården. Även hålvägen i områdets östra del hamnar innanför. Även om de i förslaget inte påverkas av bebyggelse bör de hanteras utifrån gällande lagstiftning (KML).

Vårby allé

I utbyggnadsförslaget sker en omdragning av Vårby allé söder om huvudkontoret. Vägen får en ny, västligare sträckning och ny kvartersbebyggelse läggs ut där vägen går idag. Denna del av Vårby allé är inte del av allén som anlades på 1700-talet, utan är en relativt sentida förlängning söderut. De strukturer som påverkas är av begränsat kulturhistoriskt värde. Resterna av 1700-talsallén som finns norrut från huvudkontoret påverkas inte, mer än att nybyggnation sker i dess närhet. Det finns ett värde i att vägen är kantad av träd, men de enskilda träden i allén inom planområdet är i huvudsak yngre än den ursprungliga allén. Därför bedöms nybyggnation i alléns närhet inte utgöra någon övergripande risk för alléns kulturvärden. Den befintliga allén direkt utanför huvudkontoret är en återskapad tolkning av den äldre allén och består av en rad med mindre lönnar. Dessa träd tas ned i planförslaget. Påverkan innebär en viss negativ påverkan på allén i dess helhet, även om den påverkade delen huvudsakligen är sentida och sannolikt tillkommen efter att manbyggnaden på Vårby brann ned 1975.

Badplats

Badplatsen, som har anor tillbaka till 1920-talets friluftskultur, påverkas inte direkt av förslaget. Badplatsen, som anlades som friluftsbad, upplevs idag som inramad av grönska, vilket är av värde. Utbyggnad enligt strukturplanen påverkar inte befintlig grönska. En tvåvåningsbyggnad är inritad på fastigheten Gambrinus 4 som ligger i direkt anslutning till badplatsen. Denna tomt utgörs idag av parkering, och trädridån som avskärmar badplatsen från bryggeriområdet ligger norr om tomtgränsen. Nybyggnation på denna parkering bedöms inte ha någon negativ inverkan på platsens kulturvärden. Med ett ökat antal närboende skapas det förutsättningar för ett utökat nyttjande av badplatsen, vilket går i linje med platsens historiska användning.

Naturmarken

Den bebyggelse som i detaljplanen är inritad på fastigheten Gambrinus 4 berör i de västra delarna viss naturmark. Denna påverkan bedöms vara begränsad. I planen finns även inritade sexvåningsbyggnader i sluttningen ner mot båtklubben. Bebyggelse på denna plats skulle påverka naturområdet på udden, dels då det skulle minska i omfattning, dels då det skulle förlora den visuella kontakten med vattnet. Även utifrån sett, från vattnet och omnejden, skulle udden ändra karaktär med relativt hög bebyggelse mot vattnet. Denna påverkan bedöms i första hand beröra natur- och rekreationsvärden på platsen, inte kulturvärden.

Bebyggelse inne på bryggeriområdet

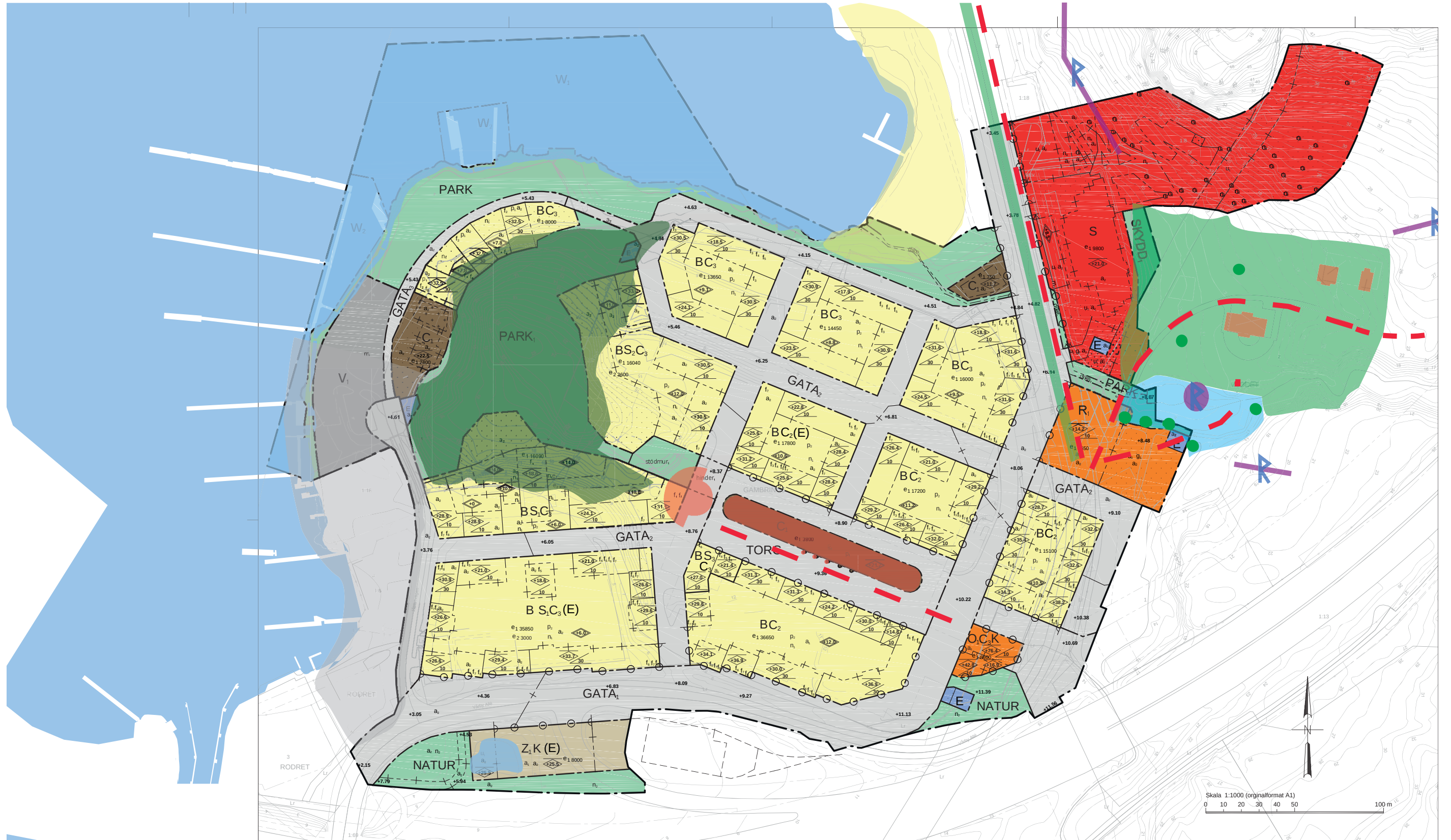
Förslaget innebär att den tidigare verkstadshallen bevaras och tidigare borttagna kvalitéter återskapas i form av sågtandstak, rivna väggar med mera. Utifrån att marken kring byggnaden sänks ca tre meter från nuvarande bjälklagsnivå kommer byggnadens nuvarande källare att utgöra en ny bottenvåning. Byggnadens blivande bottenvåning ges nya fasader vilka syftar till att harmoniera med den befintliga byggnaden men ändå vara tydligt avläsbara som ett tillägg. Byggnadens karaktär kommer förändras från en låg byggnad i tegel till en dubbelt så hög byggnad med ny karaktär i sin nedre del. Återskapandet av sågtandstaket och verkstadsträdgårdarna har en positiv påverkan upplevelsevärdet i byggnaden genom att det ursprungliga ljusinsläppet återskapas. Även byggnadens fem karaktärsskapande skorsstenar bevaras, vilket är av stor vikt för det blivade torget. I förslaget rivs panncentralen. Byggnaden har en säregen form som kopplar till maskinverkstaden. Att byggnaden rivs har en negativ påverkan på områdets kulturhistoriska värde. Påverkan begränsas av att bryggeriets funktionsmässigt centrala byggnader redan rivits, vilket innebär att maskinverkstad och panncentral, vars funktioner inom industrin inte var centrala, ur ett pedagogiskt perspektiv har ett begränsat dokumentvärde. Stråket längs maskinverkstadens södra fasad bevaras i förslaget och blir en central gata i den föreslagna stadsdelen vilket är positivt. Även det tidigare stråket på andra sidan av verkstadsbyggnaden återskapas.

Båtklubben och småindustrimiljön

Förslaget påverkar inte direkt den sammanhängande miljön med småindustri och torpet Hagaudd i områdets södra del. Delar av båtklubbens mark tas i anspråk i förslaget. Storskalig exploatering i anslutning till området kan medföra att mindre industrier trängs ut. Den utpekade miljöns värden har dock bedömts vara måttlig varpå en sådan eventuell utveckling inte innebär en påtaglig skada på områdets kulturmiljövärden.

>> Konsekvensanalys

Förslaget ovanpå historiska karaktärsbärande spår

Källor

Tryckta källor

Bryggeri i Wårby, Sverige, *Arkitektur DK*, Köpenhamn, Nr 1, 1966, sid 1-11

Damgaard, Leif, Bryggeri i Wårby, *Arkitektur*, Stockholm, Nr 7, 1965, sid 217-220

Magnusson, Olle. *Vadårå Wårby?*, Huddinge kommun, Huddinge, 2002

Mansén, Elisabeth, *Ett paradis på jorden: om den svenska kurortskulturen 1680-1880*, Atlantis, Stockholm, 2001

Neue Brauerei in Warby, *Bauen + Wohnen*, München, Nr 9, 1963, sid 373-378

Niepoort, Paul, In memoriam – Leif Damgaard, *Arkitekten*, Stockholm, Nr 18, 2000, sid 40

Nilsson Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951

Selling, Gösta, *Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten*, Ny, omarb. och väsentligt utvidgad uppl., Bonnier, Stockholm, 1977

Sernander, R. Granlund, E. Gustawsson, Selling, G. *Stockholmstraktens natur- och kulturminnen*. A.-B. Kartografiska institutets förlag Stockholm. 1935

Wårby bryggeri. Dokumentation av Spendrups bryggeri i Wårby. Gambrinus 2, Hudinge socken och kommun. Södermanland. Stockholms länsmuseum, rapport 2013:06.

Internet

Hallnäs, Örjan (2005). *Naturminnen i Stockholms län* [Elektronisk resurs]. Länsstyrelsen i Stockholms län. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:naturvardsverket:diva-2624>

Hälsosamme Wårby brunn, *Vårdkasen* 1957. Tillgänglig på: <http://backspegeln.huddinge.se/varby-kallas-250-arsjubileum-1957/>

Johansson, Göran. Semesterinne från Wårby. *Backspegeln* 2015-12-03. <http://backspegeln.huddinge.se/semesterinne-fran-varby/>

Johansson, Göran. Badsäsongen i antågande. *Backspegeln* 2015-06-11. <http://backspegeln.huddinge.se/badsasongen-i-antagande/>

Johansson, Göran. Wårbydrycker. *Backspegeln* 2015-11-25. <http://backspegeln.huddinge.se/warbydrycker/>

Johansson, Göran. Wårby – bildminnen från förr. *Backspegeln* 2015-02-12. <http://backspegeln.huddinge.se/varby-bildminnen-fran-forr/>

Johansson, Göran. Wårbykällas 250-årsjubileum 1957. *Backspegeln* 2013-07-29. <http://backspegeln.huddinge.se/varby-kallas-250-arsjubileum-1957/>

Modernism at risk. Restaurering & transformation av det moderna kulturarvet. Kungl. Konsthögskolan 2013. http://www.kkh.se/wp-content/uploads/2015/11/2012_2013_Slutrapport.pdf

Arkiv

Huddinge kommun, bygglovsritningar (www.huddinge.se/bostad-och-miljo/bygglov/sok-bygglovsritningar-digitalt)

Stockholms läns museums fotosamling (<http://stockholmslansmuseum.se/sok-bilder/>)

Källförteckning illustrationer

1. *En epok går i graven*, inlägg 7 januari 2013 i Backspegeln, Huddinge kommuns historieblogg (backspegeln.huddinge.se). Originalet finns på Kungliga biblioteket.

2. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951.

3. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951.

4. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951. Foto Malms Reportagebyrå.

5. *Bad vid Wårbybaden* 1920-tal. Badsäsongen i antågande, inlägg 11 juni 2015 i ”Backspegeln”, Huddinge kommuns historieblogg (backspegeln.huddinge.se).

6. *Semesterinne från Wårby*, inlägg 3 december 2015 i ”Backspegeln”, Huddinge kommuns historieblogg (backspegeln.huddinge.se).

7. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951.

8. Reklam i Svenska Dagbladet 29 mars 1930. Historiskt sidarkiv, www.svd.se/arkiv.

9. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951.

10. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951.

11. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951. Foto Malms Reportagebyrå.

12. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951. Foto Malms Reportagebyrå.

13. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951. Foto Malms Reportagebyrå.

14. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951. Foto Malms Reportagebyrå.

15. *Wårbydrycker*, inlägg 25 november 2015 i ”Backspegeln”, Huddinge kommuns historieblogg (backspegeln.huddinge.se).

16. Bygglovritning Gambrinus 1, 1955, Leif Damgaard. Huddinge kommun (www.huddinge.se/bostad-och-miljo/bygglov/sok-bygglovsritningar-digitalt)

17. Wårby bryggeri, 1963. Foto Malms reportagebyrå, KF:s arkiv. Wikimedia Commons.

18. *Bryggeri i Wårby, Sverige*, Arkitektur DK, Köpenhamn, Nr 1, 1966, sida 1-11. Fotograf Peter Bergen-Larsen.

19. Odaterat vykort. Hämtad från: <https://www.flickr.com/photos/53303620@N03/5021961607/sizes/l/>

20. Ölflaska, 1970-talet. Kulturen i Lund, KM 84359 (carl.kulturen.com).

21. Flygbild 1969. Wikimedia Commons. Fotograf Erik Claesson/Riksantikvarieämbetet.

22. *Bryggeri i Wårby, Sverige*, Arkitektur DK, Köpenhamn, Nr 1, 1966, sida 1-11. Fotograf Leif Damgaard.

23. *ABryggeri i Wårby, Sverige*, Arkitektur DK, Köpenhamn, Nr 1, 1966, sida 1-11. Fotograf Leif Damgaard.

24. Foto Mattias Eklund/Nyréns Arkitektkontor 2018.

25. *Bryggeri i Wårby, Sverige*, Arkitektur DK, Köpenhamn, Nr 1, 1966, sida 1-11. Fotograf Leif Damgaard.

26. Foto Mattias Eklund/Nyréns Arkitektkontor 2018.

27. Illustration Emma Björkman Jones/Nyréns Arkitektkontor 2018.

28. *Bryggeri i Wårby, Sverige*, Arkitektur DK, Köpenhamn, Nr 1, 1966, sida 1-11. Fotograf Gösta Nordin

29. Google Street View. © Google 2018.

30. *Bryggeri i Wårby, Sverige*, Arkitektur DK, Köpenhamn, Nr 1, 1966, sida 1-11. Fotograf Gösta Nordin

31. Foto Mattias Eklund/Nyréns Arkitektkontor 2018.

32. Bygglovritning 1977. KFAI AB (Kooperativa Förbundet, Arkitekt- och ingenjörskontoret AB), Jan Jansson. Huddinge kommun (www.huddinge.se/bostad-och-miljo/bygglov/sok-bygglovsritningar-digitalt)

33. Nilsson, Karl, *Wårby källa*, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951.

34. Foto Malms Reportagebyrå. Nilsson, Karl, Wårby källa, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951.

35. Foto Malms Reportagebyrå. Nilsson, Karl, Wårby källa, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951.

36. Foto Malms Reportagebyrå. Nilsson, Karl, Wårby källa, Kooperativa förbundet, Stockholm, 1951.

37. Bygglovritning, Spendrups huvudkontor. DALARK arkitekter 2003. Huddinge kommun (www.huddinge.se/bostad-och-miljo/bygglov/sok-bygglovsritningar-digitalt)

Nyréns Arkitektkontor
2018